

Şî'î Âlim Hâşim Ma' rûf el-Ĥasenî'nin Uydurma Hadis Tespitinde Metin Tenkidi Kullanımı*

PEYMAN ÜNÜGÜR

Yıldırım Beyazıt Üniv. İslami İlimler Fakültesi

peyman.unugur@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-6572-8770>

Öz

İmâmî/Şî'î anlayışa yönelik eleştirel yaklaşımı ile ön plana çıkan Hâşim Ma' rûf el-Ĥasenî, 20. asrın önde gelen Lübnanlı müelliflerinden biridir. El-Ĥasenî'nin önemli eserlerinden biri olan *el-Mevdû'ât*, onun kaynaklarda yer alan rivayetlere ve geleneksel hadis anlayışına dair bakış açısını ortaya koymak için elverişli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda makalemizde esas olarak iki mesele ele alınmıştır. Öncelikle makalenin temel inceleme konusunu oluşturan *el-Mevdû'ât*'tan hareketle, Şî'î bir müellifin nazarından uydurma olgusu ortaya konmaya çalışılmış, bu bağlamda el-Ĥasenî'nin *mevdû'ât* konusunda genel Şî'î anlayıştan ayrıldığı bazı noktalara vurgu yapılmıştır. Ayrıca el-Ĥasenî'nin *mevdû'ât* rivayetlerin belirlenmesinde metin tenkidi kıstaslarından nasıl ve ne ölçüde faydalanmış olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şî'a, Hâşim Ma' rûf el-Ĥasenî, *el-Mevdû'ât*, Uydurma Hadis, *Uşûlu'l-Ĥadîs*, Metin Tenkidi

Abstract

Shî'î Scholar Hâshim Ma' rûf al-Ĥasanî's Use of Textual Criticism in Identifying Fabricated Traditions

One of the most significant Shî'î authors of the 20th century in Lebanon, Hâshim Ma' rûf al-Ĥasanî is known for his critical approach towards Shî'a thought. *Al-Mawdû'ât*, one of his masterworks, enables us to explore his ideas concerning the narrations in hadith sources and traditional hadith methodology. Through a rigorous reading of his *al-Mawdû'ât*, the present study investigates the following two issues: Firstly, I discuss how al-Ĥasanî, as a Shî'ite scholar approaches to the issue of hadith fabrication. In doing so, I highlight the points that al-Ĥasanî differs from conventional Shî'ite understanding with regard to hadith fabrication in particular. Secondly, I examine the ways and to what extent al-Ĥasanî employs textual criticism in the identification of fabricated traditions.

Keywords: Shî'a, Hâshim Ma' rûf al-Ĥasanî, *al-Mawdû'ât*, Fabricated Tradition, *Uşûl al-Ĥadîth*, Textual Criticism

Giriş

Hâşim Ma^crûf el-Hasenî'nin *el-Mevdû^cât*¹ adlı eseri uydurma rivayetler konusunda Şî^ca içerisinde telif edilen ikinci kitap olarak kabul edilmektedir. İlki Muhammed Takî et-Tusterî (ö.1995) tarafından telif edilen *el-Aḥbârü'd-Daḥîle* adlı dört ciltlik eserdir.² Ancak el-Hasenî'nin *el-Mevdû^cât*'ı, uydurma olgusunun daha sistematik bir şekilde ele alınması bakımından ön plana çıkmaktadır. Her iki *mevdû^cât* eserinin telif tarihlerinden de anlaşılacağı üzere, Şî^ca içerisinde *mevdû^c* rivayetlere yönelik eser telifi oldukça geç bir dönemde gerçekleşmiştir. Bunun çeşitli sebeplerinden söz edilebilir. Ancak konunun daha sağlam bir zemine oturtulabilmesi için, öncelikle el-Hasenî ve eseri hakkında kısaca bilgi vermek gerekmektedir.

El-Hasenî, 1919'da güney Lübnan'da bulunan Cennātā beldesinde dünyaya gelmiş ve ilk eğitimini burada aldıktan sonra dinî tahsil için Necef'e gitmiştir. Eğitimini tamamlamasının ardından tekrar Lübnan/Cebel-i ^cĀmil'e dönerek burada kadılık görevinde bulunan el-Hasenî, Şeriat Yüksek Mahkemesi azalığına kadar yükselmiştir. Bu görevleri sırasında telif ettiği çok sayıda eserin Ca^cferî fihkî, sîret-hadis araştırmaları ve Şî^ca başta olmak üzere mezhepler üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Necef'ten döndükten sonra herhangi bir ilmî seyahatte bulunmayan el-Hasenî, 1983 senesinde vefat etmiştir.³

Cebel-i ^cĀmil bölgesi Şî^ci ilim faaliyetlerinin eski ve önemli merkezlerinden biri olarak kabul edilir. Hicrî dokuzuncu asırda Muhammed b. Mekkî eş-Şehîdu'l-Evvel'in (ö.786/1384) buradaki sistemli faaliyetlerinin ardından bir ilim merkezi olarak teşekkül eden Cebel-i ^cĀmil'de, sonraki süreçte de Zeynuddîn b. ^cAlî eş-Şehîdu's-Şānî (ö.966/1545) gibi önde gelen Uşulî âlimler yetişmiştir. Şafevîler Devleti'yle birlikte İran'ın bir cazibe merkezi haline gelmesi sonucu eski konumunu yitirse de halen Arap

* Makale, yazarın "Şia'da Metin Tenkidi" isimli doktora tezinden (Ankara Üniversitesi, Ankara 2017) hareketle kaleme alınmıştır.

¹ *El-Mevdû^cât fi'l-Āşār ve'l-Aḥbār: ʿArḍ ve Dirāse* (Beyrut: Dāru't-Teʿāruḍ li'l-Maṭbūʿāt, 1407/1987).

² Dört cildin neşri yaklaşık otuz iki yıllık bir sürece (h.1369-1401) yayılmıştır. Eserin dört cildi birden ihtiva eden ilk baskısı ^cAlî Ekber el-Gaffārî'nin tahkiki ile hicrî 1405'te yapılmıştır (Tahran: İntişārātu's-Şadük).

³ Muhammed el-Ġaravî, *Ma^ca ʿUlemāʾi'n-Necefi'l-Eşraf* (Beyrut: Dāru's-Şekāleyn, 1998), c.2, ss.580-581.

dünyasında Şîcî'nin faaliyet gösterdiği en önemli bölgelerden biri olma özelliğini korumaktadır.⁴

Uşulî anlayışa ev sahipliği yapmış böyle köklü bir ilim merkezinde yetişmiş olmasının el-Hasenî'nin ilmî anlayışına tesiri kaçınılmazdır. Ancak onun düşünce dünyasına yön veren bir başka ve daha önemli husus, yaşadığı dönemde nispeten daha istikrarlı olan İran yerine siyasî ve mezhebî çalkantıların eksik olmadığı Lübnan bölgesinde faaliyetlerini sürdürmüş olmasıdır. Böyle bir ortamdaki tecrübeleri Sunnî dünyadaki eleştirel yaklaşımların etkisiyle birleştiğinde, bu durum onu mezhebî çatışmalara karşı çözümü Şîcî hadis literatürü ve bu literatürün oluşturduğu geleneğe karşı eleştirel bir yaklaşımda aramaya yöneltmiş olmalıdır. *El-Mevdû'ât*'ında merkeze aldığı rivayetlerin *fedâ'il* ve *meşâlib* rivayetlerinden teşekkül etmesi bu bağlamda değerlendirilmelidir.⁵ Müellifin rivayet kaynaklarına yönelik eleştirel yaklaşımını ortaya koyması bakımından şu ifadeleri dikkate değerdir:

... Hadis kitapları, hakkında hiçbir şüphe duyulmayan ve batılın kendisine ilişmediği vahyin mahsulü değildir. Aksine onlar heva ve heveslerin gölgesindeki, amaç ve menfaatleri tarafından yönlendirilen, bazen isabet bazen de hata etmesine yol açan içtihadına güvenen insanoğlunun ortaya koyduğu ürünlerdir.⁶

El-Hasenî uydurma rivayetler konusuna tahsis ettiği bu eserinde, öncelikle hadis ile alakalı bazı temel konularla ilgili okuyucuyu bilgilendirmekle işe başlamaktadır. Bu bağlamda Müslümanların Hz. Peygamber sonrası onun sünnetine yaklaşımını, sahabe konusundaki Sunnî ve Şîcî anlayış farkını, iki fırka içerisindeki tedvin faaliyetlerini, fırkaların kendi müdevvenatına yönelik kutsayıcı tavrını ve hadis tasniflerini kitabın birinci ve ikinci kısımlarında ele almaktadır. İçerikten de anlaşılacağı üzere müellif tek taraflı bir yaklaşımdan kaçınarak, bütüncül bir çerçeveye ortaya koymaya gayret etmektedir.

Üçüncü bölüm hadiste uydurma konusuna tahsis edilmiştir. Uydurma rivayetlerin ortaya çıkışına dair Sunnî tezi ele alan el-Hasenî buna karşı çeşitli eleştiriler getirmekte ve ilk dönemde hadis uydurulmasına sebep olan şartları, siyasî faktörü ve özellikle Emevî etkisini merkeze koyarak

⁴ Cebel-i Âmil Ekolü ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ca'fer el-Muhâcir, *Cebelu 'Âmil beyne's-Şehîdeyn* (Dimeşk: el-Ma'hedu'l-Fransî li's-Şarkî'l-Evsat, 2005); *el-Hicratu'l-Âmiliyye ilâ İrân fî'l-Âsri's-Şafevî* (Beyrut: Dâru'r-Ravda li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1989).

⁵ Hayder Hubbullâh, *Nazarîyyetu's-Sunne fî'l-Fikri'l-İmâmiyyi's-Şîcî: et-Tekevun ve's-Şayrûra* (Beyrut: Mu'essesetu'l-İntişârî'l-Ârabî, 2006), s.549.

⁶ El-Hasenî, *el-Mevdû'ât*, s.302.

açıklamaya çalışmaktadır. Siyasî faktör dışında itikadî ve fikhî hizipleşmelerin ve *mevālî*nin uydurma faaliyetlerindeki etkisine değinen müellif, *kuşşâşın* rolüne de oldukça geniş yer ayırmıştır.

Uydurma rivayetleri ele aldığı dördüncü bölümde, özellikle *fedâ'il* ve *meşâlib* kapsamındaki çok sayıda rivayeti isnad ve metne dair çeşitli kıstaslar doğrultusunda tenkide tabi tutmaktadır. Hiçbir hadis kitabının tenkitten âzâde olmadığını ve *mevđū*^c rivayetlerin her eserde karşımıza çıkabileceğini düşünen el-Hasenî, el-Kuleynî'nin (ö.320/940-41) *el-Kāfî*⁷ si gibi temel kaynaklardan dahi uydurma olduğunu düşündüğü rivayetlere örnekler getirmektedir. Ancak özellikle rivayetlerine yer verdiği birkaç kaynaktan söz edilebilir. Bunlar arasında Receb el-Bursî'nin (ö.813/1410) *Meşâriku'l-Envâr*'ı, Muhammed Taķī et-Tusterî'nin (ö.1995) *Ķadâ'u Emîri'l-Mu'minîn* 'i, el-Ħasen b. Suleymân el-Ħillî'nin (ö.806/1404) *Muhtaşaru Beşâ'iri'd-Deracât*'ı en fazla atıfta bulunduğu eserlerdir.

Çeşitli Sunnî kaynaklarda yer alan ilk üç halife, sahabe ve çok sayıdaki ulema ve evliya hakkında *fedâ'il* rivayetlerinden de örneklere yer veren el-Hasenî'nin atıf yaptığı eserler arasında, eş-Şaffürî'nin (ö.894/1489) *Nuzhetu'l-Mecâlis*'i, el-Yâfi'î'nin (ö.768/1367) *Ravđu'r-Reyâhîn*'i, el-°Aclünî'nin (ö.1162/1749) *Keşfu'l-Ħafâ*⁸'ı, el-Ħatîb el-Bağdâdî'nin (ö.463/1071) *Târîhu Bağdâd*'ı, Muhibbuddîn et-Ṭaberî'nin (ö.694/1295) *er-Riyâdu'n-Nadîra*'sı, es-Subķî'nin (ö.771/1370) *et-Ṭabaķât*'ı ve İbn Ħacer'in (ö.852/1449) *Tehzîbu't-Tehzîb* adlı eserleri yer almaktadır.⁷ El-Ħasenî bu eserlerde, sahabe bir kenara bırakıldığında, Hz. Peygamber için dahi gerçekleşmesi söz konusu edilemeyecek kerametlerin İslam tarihi içerisinde öne çıkmış şahsiyetlere atfedildiğini ifade eder. Ona göre Sunnî kaynaklardaki bu rivayetlerde, benzer konularda Şî'î rivayetlerdekini aşan aşırılıklar sergilenmiştir. Ancak nasıl ki Sunnî rivayetlerdeki halife ve evliyalara yönelik bu aşırı yaklaşım bütün bir Ehlu's-Sunne'ye teşmil edilemezse, İslamî ve Şî'î esaslarla bağdaşmayan Hz. °Alî ve evladı ile alakalı Şî'î kaynaklı rivayetler de Şî'a'nın tamamına teşmil edilemez.⁸

1. Şî'a'da *Mevđū*^c at Eserlerinin Telifinin Gecikme Sebepleri

İmamların kendileri adına hadis uyduran kimselere karşı uyarılarını ve başta İbnu'l-Ķadâ'irî (ö.410/1020) olmak üzere ilk dönemlerden itibaren Şî'î alimlerce hadis uyduran kimselere karşı yürütülen *cerħ* faaliyetlerini, Şî'a tarafından uydurma hadislere karşı tarih boyunca ortaya konan çabanın

⁷ El-Ħasenî, *el-Mevđū*^cât, ss.303-317.

⁸ El-Ħasenî, *el-Mevđū*^cât, ss.318-319.

göstergesi olarak kabul eden Hıbullâh'a göre, yine Şİ'a içerisinde *mevdû*^c hadislerin tasnifine yönelik bir telif faaliyetinden söz edilemeyeceği de ortadadır.⁹ Hıbullâh, Şİ'a içerisinde bu konuya açıklama getirmek için ortaya konan sebepleri şu şekilde sıralamaktadır:¹⁰

1. *Uşûlu'l-Hadîs* sahibi °Abdülhâdî el-Fađlî'den naklettiği görüşe göre Şİ'a ilk dönemlerde, Emevî ve °Abbâsî hakimiyetleri gibi bir siyasi güce sahip olmadığı için, Şİ'a içerisinde hadis uydurma faaliyetleri oldukça kısıtlı düzeyde gerçekleşmiştir. El-Fađlî'ye göre mezkur iki devletin yöneticileri siyasî güçlerini muhafaza etmek için uydurma faaliyetlerinde ön ayak olurken, bu yöneticilere yaklaşılarak menfaat elde etmek isteyen kimseler de bu doğrultuda rivayetler uydurmuşlardır. Şİ'a'yı etkileyen en önemli hadis uydurma faaliyeti, itikadî alanda *gulât* eliyle olandır.¹¹

Hıbullâh bu görüşün meseleyi izahta yetersiz kaldığını düşünmektedir. Zira siyasi âmilin etkisini tek yönlü okumak hatalı bir yaklaşımdır. Hâkimiyeti elinde bulunduranların muarızlarına yönelik hadis uydurma faaliyetlerine karşı, muarızlar da aynı yöntemi kullanmışlardır. Ayrıca Şİ'a'da hadis tedvininin gerçekleştiği hicrî dördüncü asır, Buveyhîler, Fâtimîler ve İdrisîler gibi Şİ'î eğilimli birçok devletin hüküm sürdüğü bir döneme tekabül etmektedir.¹²

2. Hıbullâh'ın yer verdiği bir diğer görüş Rizâ Ustâdî'ye aittir. Ustâdî'ye göre ilk asırlarda yaşanan iki aşamalı tasfiye faaliyeti, *mevdû*^c hadis eserlerinin tasnifine ihtiyaç bırakmamıştır. Bunlardan birincisi el-Kuleynî'den önce imamların uyarıları üzerine onların ashabı tarafından gerçekleştirilen tasfiyedir. İkincisi ise *el-Kutubu'l-Erba'a* müelliflerince eserlerini telif ederken gerçekleştirilendir. Diğer yandan Ustâdî'ye göre Şİ'a'da uydurma rivayetler hususunda toleranslı bir yaklaşım söz konusu olmamış, bilakis uydurma ihtimali dahi rivayeti terk etmek için yeterli olmuştur. Dolayısıyla *mevdû*^c rivayetlerin toplandığı bir eserin telifine ihtiyaç duyulmamıştır.¹³

3. Hıbullâh'ın bu konuda değindiği başka bir görüş ise el-Hasenî'ye aittir. Ona göre Sunnî âlimler uydurma rivayetler konusunda daha bilinçli

⁹ Hıbullâh, "Naqdu'l-Metn fi't-Tecribet'l-İmâmiyye: el-Uşul ve't-Tecârib el-Mevâni° ve'l-Mu°avvikât," s.29. http://hobbollah.com/include/content/files/maqalat/116_p_1367648670.pdf (11.6.2017)

¹⁰ Hıbullâh, "Naqdu'l-Metn," ss.32-33.

¹¹ °Abdülhâdî el-Fađlî, *Uşûlu'l-Hadîs* (Beyrut: Mu°essesetu °Ummi'l-Kurâ li't-Taḥkîk ve'n-Neşr, 1421), ss.164-165.

¹² Hıbullâh, "Naqdu'l-Metn," s.31.

¹³ Rizâ Ustâdî, "Soḥenî der bâre-yi el-Aḥbâru'd-Daḥîle-yi °Allâme-yi Muḥakkîk Şüşterî," *Âyine-yi Pejûheş* 6:33 (1374), ss.14-15.

davranmış, bu rivayetlerin tenkidine ehemmiyet vermiş ve bu doğrultuda *mevđū^cāt* eserleri telif etmiştir. Diğer bir deyişle el-Hasenī *mevđū^c* rivayetlere yönelik çabalarda Ehlu's-Sunne'nin Şī^ca'ya ciddi anlamda bir üstünlük sağladığını kabul etmektedir. Şī^ca ise kendi kaynaklarındaki uydurma rivayetlerin miktarı Sunnī kaynaklardakilerden geri kalmayacak düzeyde olmasına rağmen bu konuyu göz ardı etmiş ve tarih boyunca tek bir eser dahi telif etmemiştir.¹⁴ Dolayısıyla ona göre sebep Şī^ca'nın konuya gereken önemi vermemiş olmasıdır.

Uşulu'l-Kāff'deki rivayetleri Kur'an'a arz ettiği bir kitap telif eden el-Hasenī'nin çağdaşlarından Ebū'l-Fađl b. er-Ridā el-Burka^cī (ö.1992) de bu konuda el-Hasenī gibi düşünmektedir. *El-Mevđū^cāt*'ın ilgili bölümünden uzunca bir alıntı yaptıktan sonra, konuyu bir başka açıdan ele alır. Buna göre Şī^cī müelliflerin *mevđū^cāt* konusunu göz ardı etmesinin yanı sıra düştükleri bir hata daha vardır. *Mute'ahhirūndan* olan kimseler kendilerine ulaşan hadisler konusunda taassupkar bir tutum sergilemiş, ilk dönemde rivayetler hakkında ortaya konan hükümleri gerekli tahkikatı yapmadan kabul etmişlerdir. Böylelikle, kendilerine rivayetleri aktaran ilk dönemdeki ümmī ve hurafeci kimselerin mukallidi durumuna düşmüşlerdir. El-Burka^cī, uydurma faaliyetlerinin en yoğun olduğu hicri ikinci ve üçüncü yüzyıllarda, rivayetler hakkında gerekli tahkikatın yapılabileceği ilim havzalarının henüz teşekkül etmediğinin altını çizer. Buna ilaveten, erken dönemde hadislerle alakadar olan kimselerin ilimden ancak yazı yazmasını bilecek kadar nasibini almış, elindeki deftere *şahīh* ya da *saķīm* olduğuna bakmaksızın duyduğu her şeyi kaydeden kimseler olduğunu vurgular.¹⁵

Şī^cī âlimlerin bu konuda ekseriyetle Ustādī'nin görüşünü benimsemiş oldukları anlaşılmaktadır. Ĥubullāh ise meselenin daha dikkatli bir şekilde ele alınması gerektiğini düşünmektedir. Zira eş-Şeyh el-Mufīd (ö.413/1022) ve eş-Şerīf el-Murtađā (ö.436/1044) gibi hicri beşinci asrın önde gelen alimlerinin kendilerinden önceki muhaddislere yönelik, hadislerin muhtevasını anlamadan nakilde bulunmaları¹⁶ ve hadis ricalinin çoğunlukla güvenilmez kişilerden oluştuğu noktasındaki eleştirileri¹⁷ göz önüne

¹⁴ El-Hasenī, *el-Mevđū^cāt*, ss.88-89.

¹⁵ Ebū'l-Fađl b. er-Ridā el-Burka^cī, *'Arđu Aĥbāri'l-Uşul 'ale'l-Ķur'ān ve'l-Uķūl*, tah. Sa'd Rustem (Medine: Dāru'l-^cAķīde, 2014), s.34.

¹⁶ Eş-Şeyh el-Mufīd, *Taşĥīhu l'itikādāti'l-İmāmiyye*, tah. Ĥuseyn Dergāhī (Kum: el-Mu^ctemeru'l-^cĀlemī li-Elifiyeti'ş-Şeyh el-Mufīd, 1413), s.49.

¹⁷ Eş-Şerīf el-Murtađā, *Rasā'ilu'l-Murtađā*, tah. es-Seyyid Aĥmed el-Ĥuseynī ve es-Seyyid Meĥdī er-Racā'ī (Kum: Dāru'l-Ķur'āni'l-Kerīm, 1405), ss.310-311.

alındığında, bu muhaddislerin uydurma rivayetleri tasfiyede ne ölçüde başarılı oldukları hususu üzerinde iyi durulmalıdır.¹⁸

2. El-Hasenî'nin Uydurma Olgusuna Yaklaşımı

Uydurma Faaliyetlerinin Ortaya Çıkışı ve Sebepleri

Mevdû^c rivayetlerin tenkidine geçmeden önce el-Hasenî hadis uydurma faaliyetlerinin başladığı ve gelişim gösterdiği süreci tarihsel, sosyolojik, psikolojik vb. birçok boyutu ile ele alır. Bunu yaparken hem Ehlu's-Sunne'nin hem de Şî'a'nın uydurma faaliyetlerinin ortaya çıkışına dair görüşlerini ele alarak, bu görüşlerle ilgili sıkıntılı gördüğü hususları dile getirir. El-Hasenî'nin konuya yaklaşımını diğer Şî'î müelliflerin yaklaşımından farklı kılan yönü konuyu mukayeseli olarak değerlendirmesidir. Şî'a içerisinde uydurma hadisler konusunun genel olarak Sunnî merkezli ele alındığı görülmektedir. Bu konuya eserlerinde değinen müellifler, uydurma faaliyetlerinin bütün boyutları ile neredeyse sadece Ehlu's-Sunne içerisinde gerçekleştiği, Şî'a içerisinde ise *gulât*ın dışında herhangi bir uydurma faaliyetinden söz edilemeyeceği şeklinde bir çerçeve çizmektedirler.¹⁹ El-Hasenî ise konunun devamında görüleceği üzere, Şî'a içerisinde de siyasi sebep dahil olmak üzere birçok saikle hadis uydurulduğunu kabul etmektedir.

Bu bağlamda Şî'a ve Ehlu's-Sunne içerisinde geçmişten günümüze uydurma rivayetlerin varlığına dikkat çekme yönünde çabaların söz konusu olduğunu belirten el-Hasenî, her iki tarafın çabalarının da gereken samimiyet ve şeffaflıktan yoksun olduğunu düşünmektedir. Ona göre Sunnî âlimler *mevdû'ât* eserlerini telif ederken, en geniş yeri Şî'î kaynaklı rivayetlere ayırmış²⁰ ve Şî'î ravileri de yalanla itham etmiştir. Bunun bir benzeri de Şî'î âlimler tarafından bütün diğer fırkalara yönelik olarak yapılmıştır. Ona göre bu iki yaklaşımdan azade olarak konunun doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için hadis uydurma eğilimini ortaya çıkaran dönemin şartları, kapsamlı bir şekilde tahlil edilmelidir. Bu bağlamda el-Hasenî, uydurma faaliyetlerine

¹⁸ Hubbullâh, "Naqdu'l-Metn," ss.32-33.

¹⁹ Eş-Şehîdu's-Şanı, *er-Ri'âye ft 'İlmi'd-Dirâye* (Kum: Mektebetu Âyetillâh el-°Uzmâ el-Mar°aşî, 1433), ss.152-164; el-Fadlî, *Uşulu'l-Hadîs*, ss.132-158. Muhammed Huseyn el-Celâlî'nin ise *Dirâyetu'l-Hadîs* adlı eserinde bu konuya hiç değinmediği görülmektedir.

²⁰ El-Hasenî Sunnî *mevdû'ât* eserlerinin ekseriyetle Şî'a kaynaklı rivayetlerden oluştuğuna dair iddiasına bir dayanak göstermemektedir. İbn °Arrāk'ın *Tenzihu's-Şerî'a*'da naklettiği, içerisinde uydurma olanlar çoğunlukta olmak üzere Küfe ehlinin Hz. °Alî'nin faziletleri ile ilgili naklettiği rivayetlerin üç yüz bini bulunduğu şeklindeki rivayet vb. nakiller, el-Hasenî'nin bu görüşünün çıkış noktasını teşkil etmiş olabilir kanaatindeyiz. Zira konunun devamında bu rivayete atıfta bulunmaktadır. Bkz. İbn °Arrāk, *Tenzihu's-Şerî'ati'l-Merfû'a °ani'l-Ahbâri's-Şeni'ati'l-Mevdû'a*, tah. °Abdulvehhâb °Abdullaîf ve °Abdullâh Muhammed eş-Şiddîk (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-°İlmiyye, 1981), s.407. Ancak Sunnî *mevdû'ât* eserlerindeki Şî'î rivayet oranının tespit edilmesinin ayrı bir çalışmayı gerektirdiğini belirtmeliyiz.

yön veren özellikle iki faktöre dikkat çeker. Birincisi siyasi faktördür. Buna göre dönemin siyasetinin din dahil bütün meseleleri nasıl ve ne ölçüde etkilediği mutlaka araştırılmalıdır. Zira idarecilerin yaptıklarını meşrulaştırmak için dinin desteğine başvurdukları bilinen bir şeydir. Bu doğrultuda el-Hasenî ilk dönemde özellikle Emevîlerin sistematik hadis uydurma faaliyetlerine ön ayak olduklarını ifade eder.

Onun dikkat çektiği bir diğer önemli husus, hem Ehlü's-Sunne'nin hem de Şîc'a'nın fikhî rivayetlere ihtimam gösterirken, itikadî alan başta olmak üzere diğer konularda nakledilen rivayetlerde aynı özeni sergilememiş olmalarıdır. Bu boşluktan yararlanan çeşitli fikrî akımların taraftarları ve kıssacılar, itikada dair konularda hadis uydurarak Hz. Peygamber ve imamlara nispet etme noktasında daha rahat hareket etmişlerdir. Böylelikle şahısların ve amellerin faziletleri, cennet ve cehennemin özellikleri ve mahşer ahvali ile ilgili, haklarında Hz. Peygamber ve imamların dahi söz söylemediği konularda uydurulan rivayetler *şahîh* olanların arasında hadis eserlerine dahil edilebilmiştir.²¹

El-Hasenî'nin dikkat çektiği ve önem arz eden ikinci hususu²² biraz açmamız faydalı olacaktır. Müellif, itikadî alandaki rivayetler için gereken hassasiyetin gösterilmediğine dair iddiasını gerekçelendirmemiştir. Kanaatimizce itikat içerikli rivayetler konusundaki bu ihmalin önemli sebeplerinden biri, *haber-i vâhid*'in itikatta delil olarak kabul edilemeyeceğinin bir usul kaidesi olarak benimsenmiş olmasıdır.²³ Genel kabule mazhar olan bu kuralın varlığının, itikadî konulardaki uydurma rivayetlerin neşrine karşı yeterli bir önlem olduğu düşünülmüş olabilir. Ancak bu rivayetlerin yer aldığı eserlerin asrımızda telif edilmiş örneklerine dahi rastlamak mümkündür.²⁴ Bu eserlerin başlıca kaynakları arasında eş-Şaffâr'ın (ö.290/902) *Beşâ'iru'd-Deracât*'ı ve *Uşûlu'l-Kâfî* gelmektedir. Şîc'a tarafından en muteber hadis eserleri olarak kabul edilen *el-Kutubu'l-Erba'a*²⁵ kapsamındaki dört kitaptan *el-Kâfî*'nin itikadî rivayetlere tahsis edilen *Uşûlu'l-Kâfî* başlıklı bölümde, *gâli*²⁶ ravilerden nakledilmiş çok

²¹ El-Hasenî, *el-Mevdû'ât*, ss.86-87.

²² Uydurma faaliyetlerine yön veren ikinci faktör.

²³ Uşûlî âlimler arasındaki *haber-i vâhid* tartışmaları, onun şer'î konularda delil olup olamayacağı üzerinedir. *Zann* ifade eden *haber-i vâhid*in itikatta delil olamayacağı ise genel kabule mazhar olmuştur.

²⁴ Nitekim el-Hasenî'nin eserinde yer yer tenkit ettiği rivayetlerden bir kısmı, 1995 senesinde vefat eden Muhammed Takî et-Tusterî'nin *Kađâ'u Emîri'l-Mu'minin* adlı eserinde yer alan rivayetlerdir.

²⁵ *El-Kutubu'l-Erba'a*; el-Kuleynî'nin (ö.329/941) *el-Kâfî*'si, eş-Şeyh eş-Şadük'un (ö.381/991) *Men lâ Yahduruhu'l-Fakih*'i, Ebü Ca'fer et-Ûsî'nin (ö.460/1067) *Tehzibu'l-Ahkâm*'ı ve *el-İstibşâr*'ından oluşmaktadır.

²⁶ *Gâli* ifadesi makale boyunca aşırı fikirlere sahip olmayı ya da *gulât* fırkalarından birine mensubiyeti ifade etmek için kullanılmıştır.

sayıda rivayet yer almaktadır.²⁷ *El-Kâfî*'nin müellifi el-Kuleynî'nin Uşulî ekol teşekkül etmeden yaklaşık bir asır önce yaşamış olmasının bundaki etkisi yadsınamaz. Bununla beraber Uşulî alimlerin itikadî rivayetlere yönelik tenkitlerinin pratiğe gerektiği gibi yansımamasının neticesinde, bu rivayetler Şîcî itikadını etkileyen unsurlardan biri olarak varlığını devam ettirmiş gibi gözükmektedir.

Hadis uydurma faaliyetlerinin tam olarak ne zaman başladığı konusuna sıra geldiğinde el-Hasenî, öncelikle Ehlu's-Sunne tarafından kabul edilen görüşü ayrıntılı bir şekilde ele alır. Bu görüşe göre Müslümanların dört halife etrafında birleştikleri ilk dönemde hadisler her türlü yalan ve uydurmadan korunmuştur. Ancak özellikle Hz. °Alî'nin şehit edilmesi ile başlayan ve insanların çeşitli fırkalara bölünmesi ile sonuçlanan süreçten sonra, her grup kendi görüşleri doğrultusunda hadis uydurmaya başlamıştır. İkinci asırda en üst derecesine ulaşan uydurma faaliyetlerinde en etkin rolü Ehlu's-Sunne'ye göre Şîcî'ye oynamıştır. Buna mukabil Ehlu's-Sunne'den cahil bir grup da yalana yalanla karşılık vermiş –Şîcî'ye kadar aşırıya kaçmaktan çekinerek– ilk üç halifeyi yücelten rivayetler uydurmuşlardır. Emevî taraftarlarının Mu°âviye, Emevîler, Humus ve Şam gibi şehirler hakkında uydurmuş oldukları rivayetleri de bu kapsamdadır.²⁸ Sunnî kaynaklardaki ile örtüşen bu bilgileri derlerken el-Hasenî'nin büyük ölçüde es-Sibâcî'nin (ö.1964) *es-Sunne ve Mekânetuhâ fi't-Teşrîc'i'l-İslâmî* adlı eserinden istifade ettiği anlaşılmaktadır.²⁹

Onun kanaatine göre uydurma faaliyetleri fırkalaşmalar başlamadan yirmi sene öncesine kadar uzanmaktadır.³⁰ Bu görüşünü sahabeden nakledilen bazı rivayetlere dayandırır. Bunlar arasında °Abdullâh b. °Abbâs'tan (ö.68/687-88) belli bir zamandan sonra aldıkları rivayetin isnadını sormaya başladıkları ile ilgili nakil,³¹ Hz. °Alî'nin bir rivayeti ancak iki şahit olduğunda kabul etmesi³² ve Hz. °Â'îşe'nin Hz. Peygamber'den nakledildiğini işittiği bazı rivayetlere karşı çıkması³³ gibi rivayetler yer almaktadır. Ona göre bu gibi örnekler Hz. Peygamber'in vefatını takip eden

²⁷ *Gâli* ravilerden nakledilen *el-Kâfî*'deki bazı rivayetler için bkz. el-Kuleynî, *el-Kâfî*, c.1, ss.132-133, 193, 197, 229, 254, 257, 261, 353, 495, 532.

²⁸ El-Hasenî, *el-Mevdû'ât*, ss.90-91.

²⁹ Muştafâ es-Sibâcî, *es-Sunne ve Mekânetuhâ fi't-Teşrîc'i'l-İslâmî* (Dimeşk: el-Mektebu'l-İslâmî, 1960), ss.79-81.

³⁰ El-Hasenî, *el-Mevdû'ât*, ss.92-96.

³¹ Muslim, *es-Şahîh*, tah. Muhammed Fu'âd °Abdulkâfî (Kahire: Dâru'l-Hadîş, 1991), c.1, ss.12-13.

³² Şemsule'imme es-Seraşsî, *el-Mebsûl* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rif, 1989), c.16, s.118.

³³ Ebû'l-Kâsim et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, tah. Hâmid b. °Abdilmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1983), c.18, ss.291-292.

süreçte hadislere yalan karıştığını kesin bir şekilde göstermektedir. El-Hasenî, öncesinde Yahudi ya da Hıristiyan olup sonradan Müslüman olan Ka'bu'l-Ah̄bār (ö.32/653), °Abdullāh b. Selām (ö.43/663-64) ve Vehb b. Munebbih (ö.114/732) gibi kimselerin de *mevdū*^c rivayetlerin ortaya çıkmasında ciddi bir rol oynadıklarını düşünmektedir. El-Buḥārī (ö.256/870) ve Muslim'in (ö.261/875) eserlerinde yer alan ancak kabul edilmesinin mümkün olmadığını ifade ettiği *Cessāse* rivayeti³⁴ gibi nakilleri de bu bağlamda zikreder.³⁵

El-Hasenî, uydurma faaliyetlerinin tarihlendirilmesi bağlamında sahabenin adaleti meselesini de tartışmaktadır. Müellifin sahabeye karşı düşmanca bir tutumdan uzak olduğu ancak toptan bir adalet anlayışına da açık bir şekilde karşı çıktığı görülmektedir. Bu doğrultuda, “Her kim bana yalan isnat ederse cehennemdeki yerine hazırlansın” hadisini işiten sahabenin Hz. Peygamber’e iftirasının söz konusu olamayacağını savunan³⁶ Ehlu’s-Sunne’nin bu iddiasını eleştiren el-Hasenî’ye göre Kur’an’da yer alan sahabeye yönelik uyarılar ve bizzat Sunnî kaynaklarda “*men kezebe*” hadisinin açıklaması sadedinde nakledilenler,³⁷ Ehlu’s-Sunne’nin bu iddiasını geçersiz kılmaktadır. Bu nakledilenlerden yola çıkarak sahabenin mutlak anlamda Hz. Peygamber’e yalan isnat ettiğini savunmadığını belirten müellif, sahabenin hepsinin aynı düzlemde değerlendirilmemesi gerektiğini düşünmektedir. El-Hasenî’ye göre onların arasında Hz. Peygamber ile sohbetin kendilerini günah ve kötülüklerden alıkoyduğu kimseler bulunduğu gibi, bu mertebeye ulaşamamış olanlar ve kendi hedef ve arzularına ulaşmak için İslam’ı bir perde olarak kullananlar da bulunmaktadır.³⁸

El-Hasenî amacının Şī’a’yı temize çıkarmak olmadığını pek çok kez ifade ederek, uydurma faaliyetlerinin ortaya çıkışına dair tespitlerin doğru bir şekilde yapılabilmesi için, ilk dönem şartlarının iyi anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu doğrultuda yukarıda da değindiğimiz gibi o, hadiste yalanın nüvelerinin Hz. Peygamber zamanında ortaya çıkmaya başladığını, onun vefatından sonra oluşan siyasî rekabet ortamında bunun

³⁴ Deccāl ile ilgili oldukça garip bir muhtevaya sahip olan bu rivayet için bkz. Muslim, *Fiten*, 119 B. *kıṣṣati'l-Cessāse*, c.4, s.2261 (no.2942).

³⁵ El-Hasenî, *el-Mevdū'āt*, ss.95-100.

³⁶ Es-Sibā'ī, *es-Sunne*, s.76. Bu konuda çoğunlukla es-Sibā'ī'ye atıfta bulunan müellifin, hadis uydurma faaliyetlerinin ilk olarak ne zaman başladığına dair Ehlu’s-Sunne içerisindeki farklı görüşlere yer vermediği görülmektedir. Bu konuda Ehlu’s-Sunne içerisindeki farklı görüşler için bkz. Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri* (İstanbul: Rağbet Yay., 2011), ss.18-19.

³⁷ Ebū'l-Ferac İbnü'l-Cevzī, *el-Mevdū'āt*, tah. °Abdurrahmān Muḥammed °Uşmān (Medine: el-Mektebetu's-Selefiyye, 1966), c.1, s.56; İbn Sa'd, *Kitābu'l-Ṭabākātü'l-Kebīr*, tah. °Alī Muḥammed

³⁸ Umer (Kahire: Mektebetu'l-Hāncī, 2001), ss.61-62.

³⁸ El-Hasenî, *el-Mevdū'āt*, ss.92-95.

artarak devam ettiğini savunmaktadır.³⁹ Uydurma faaliyetlerinin sistemli bir şekilde öncelikle Emevî etkisiyle başladığına vurgu yapan Hâşim Ma'rif el-Hasenî, Emevîlerin çıkarları doğrultusunda uydurulan birçok rivayetin Hz. Peygamber'e izafe edildiğini ifade etmektedir. Minberlerde ve topluluklar içinde devamlı Hz. °Alî'nin kötülendiği, diğer yandan ilk üç halifenin ve faziletleri ile alakalı rivayetlerin uydurulduğu, insanlara küçük yaştan itibaren bu hususlar doğrultusunda eğitim verildiği bir dönemin ardından, Emevîlerin zayıflaması ile birlikte insanlar yavaş yavaş bu baskılara karşı tepkilerini göstermeye başlarlar. Şİ'a kaynaklı uydurma faaliyetlerinin başlangıcı da bu döneme tekabül eder. El-Hasenî, Şİ'a'da uydurulan ilk rivayetler arasında, halifelerin kötülenmesine, Ehl-i Beyt'in faziletlerine yönelik olanlar ile *gûlât* tarafından *aşllara*⁴⁰ dahil edilen rivayetlerin bulunduğunu düşünmektedir.⁴¹ Müellifin bu kısımda İbn Ebî'l-Ĥadîd'in (ö.656/1258) *Şerhu Nehci'l-Belâğa*'sından yararlandığı anlaşılmaktadır. İbn Ebî'l-Ĥadîd'e göre Mu'âviye, yönetimindeki bölgelere gönderdiği mektuplarla sistematik bir şekilde özellikle Hz. °Osmân ve sahabe hakkında hadis uydurma faaliyetlerine ön ayak olmuş ve bu rivayetlerin halk tabanına yayılmasını sağlamıştır. Aynı dönemde Hz. °Alî'ye taraftar olanlar ise ciddi bir takibata uğramıştır.⁴² Ancak diğer yandan İbn Ebî'l-Ĥadîd *fedâ'il* konusundaki uydurma faaliyetlerinin Şİ'a tarafından başlatıldığını ifade eder. Bekriyye⁴³ de bunun üzerine harekete geçmiş ve taraftarı olduğu kişiler hakkında hadis uydurmuştur. Sonraki süreçte de gruplar uydurma hususundaki bu tavırlarıyla karşılıklı olarak birbirlerini etkilemeye devam etmiştir.⁴⁴ El-Hasenî, İbn Ebî'l-Ĥadîd'in, uydurma faaliyetlerinin Şİ'a tarafından başlatıldığı şeklindeki görüşünü paylaşmaz. Zira anlaşıldığı kadarıyla o, bahsi geçtiği şekliyle bir takibat ortamında Şİ'a'nın hadis uydurma faaliyetinde bulunamayacağını düşünmektedir. Emevîler dönemindeki baskı ortamında fikirlerini açıkça ortaya koyamayan °Alî taraftarlarının, kendi görüşleri doğrultusunda hadis uydurmuş olması da söz

³⁹ El-Hasenî, *el-Mevdû'ât*, ss.112-113.

⁴⁰ İmamlar döneminde hadisler *aşl* denen küçük çaplı kitaplarda toplanıyordu. *Aşl* denen bu hadis mecmuaları imamların ashâbı tarafından oluşturulmaktaydı. En fazla *aşl*ın İmâm Ca'fer zamanında telif edildiği ve bu asılların sayısının 400'e ulaştığı nakledilmektedir. *Aşl*ın mahiyetine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Hüseyin el-Hüseynî el-Celâlî, *Dirâse Ĥavle'l-Uşûli'l-Erba'imi'e* (Tahran: Merkezi İntişârâtı'l-A'lemî, 1394), ss.7-12.

⁴¹ El-Hasenî, *el-Mevdû'ât*, ss.123, 148-149.

⁴² İbn Ebî'l-Ĥadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, tah. Muhammed Ebû'l-Fađl İbrâhîm (Kum: Menşûrâtı'l-Mektebeti Âyetullâh el-°Uzmâ el-Mar'âşî, 1967), c.11, ss.44-45. İbn Ebî'l-Ĥadîd de bu konudaki görüşünü °Alî b. Muhammed el-Medâ'inî'den naklettiği bir rivayete dayandırmaktadır.

⁴³ Hz. Ebû Bekr taraftarları.

⁴⁴ İbn Ebî'l-Ĥadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, c.11, ss.48-49.

konusu olamaz. Şī'a kaynaklı hadis uydurma faaliyetleri, Emevī devletinde zayıflama emareleri görülmeye başlayınca ortaya çıkmıştır. Yıllar boyu maruz kalınan baskının sona ermesiyle, Şī'a içerisinde bazı kişiler Emevīlerin yöntemini devralmış, salih ve takva sahibi birçok kimseyi tahkir edici nitelikte rivayetler uydurarak imamlara nispet etmişlerdir. Sonuç olarak el-Ḥasenī'ye göre hadis uydurma faaliyetlerinin Şī'a tarafından başlatıldığını söylemek tarihi gerçeklerle uyuşmamaktadır.⁴⁵

Şī'a içerisindeki uydurma faaliyetlerinin bir diğer ayağını, uydurma rivayetleri kendi görüşleri doğrultusunda kullanan Keysāniyye, Zeydiyye ve Faṭhiyye gibi Şī'ī fırkaların oluşturduğunu ifade eden el-Ḥasenī'ye göre, Ehl-i Beyt adına Ehl-i Beyt'e en fazla zarar verenler ise *gulāt* gruplarıdır. *Gulāt* fırkalara mensup kişiler özellikle imamlardan Muḥammed el-Bākir (ö.114/733 [?]) ve Ca'fer eş-Şādik'a (ö.149/766) nispet ettikleri çok sayıda uydurma rivayeti *aşllara* dahil etmeyi başarmışlardır. Muḥammed el-Bākir'dan nakledilen meşhur rivayete göre Ca'fer eş-Şādik'ın ashābı arasına karışarak gerçek kimliklerini gizleyen el-Muğīra b. Sa'id'in⁴⁶ taraftarları, imamlardan işitilen sözlerin toplandığı bu *aşlları* el-Muğīra'ya getirmiş, el-Muğīra da bunlara uydurma rivayetleri ekleyerek sahiplerine geri göndermiştir. El-Muğīra b. Sa'id'in Ca'fer eş-Şādik adına 12.000 hadis uydurduğu bizzat kendi ağzından nakledilmektedir. °Alī er-Riḍā'dan (ö.203/818) nakledilen rivayette ise bir kısım *mevḍū*^c rivayetin de muhalifler tarafından uydurularak kendilerine izafe edildiği ifade edilmektedir. Buna göre muhaliflerin imamlar hakkında uydurduğu rivayetler üç kısımdır. Birincisi kendileri hakkında *guluvv* içerikli, ikincisi kendilerine noksanlık izafe eden, üçüncü kısım da muhaliflere yönelik hakaret içeren rivayetlerdir.⁴⁷ Hem *gulāt*tan hem de muhaliflerden imamlar adına hadis uyduran bu kişiler yalanlarını gizlemek için zaman zaman imamlardan *şahīh* rivayetler de nakletmişlerdir. Tedvinin başladığı sonraki süreçte, rivayetlerin ve ravilerin tenkidi noktasında ortaya konan yoğun çabalara rağmen, aralarında *el-Kutubu'l-Erba'a*'nın da bulunduğu hadis eserlerine çok sayıda *mevḍū*^c rivayetin girmesine engel olunamamıştır.⁴⁸ Nitekim imamlardan nakledilen bazı rivayetlerde bu duruma işaret edilmektedir. Bu rivayetlerde imamlar Müslümanları, kendilerine yalan isnat eden el-Muğīra

⁴⁵ El-Ḥasenī, *el-Mevḍū'āt*, ss.118, 122.

⁴⁶ İmamlardan Muḥammed el-Bākir ve Ca'fer eş-Şādik zamanında yaşamıştır. Şī'a tarafından *gulāt*ın önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilir.

⁴⁷ El-Ḥasenī, *el-Mevḍū'āt*, ss.150-151.

⁴⁸ El-Ḥasenī, *el-Mevḍū'āt*, s.123.

b. Sa'îd, Hamza el-Berîrî (ya da el-Yezîdî), İbn Ebî Zeyneb (Ebû'l-Hattâb), Beşşâr eş-Şu'ayrî gibi bozuk itikatlı kimselere karşı uyarmaktadırlar.⁴⁹

İslam dünyasında zamanla yeni fikir ve cereyanların ortaya çıkmasıyla birlikte, uydurmaya sevk eden faktörlerin ve *mevdûc* rivayetlerin sayısının hızla arttığını belirten el-Hasenî bu gruplardan ve onların görüşlerinden de kısaca bahsetmektedir.⁵⁰ Diğer yandan Arap olmayan Müslümanların sayısının hızla artmasıyla, Arapları yücelten diğer ırkları ise aşağılayan rivayetlerin uydurulmasına yönelik bir çabanın ortaya çıktığını ve zamanla bunun, tam tersi yönde bir uydurma faaliyetini de beraberinde getirdiğini belirtmektedir.⁵¹

Sunnî kaynaklı ilk *tedvîn* faaliyetleri de el-Hasenî'ye göre uydurma rivayetlerin yerinin sağlamlaştırılmasına zemin hazırlamıştır. Zira ilk dönemde *tedvîn*le görevlendirilen İbn Şihâb ez-Zuhrî (ö.124/742) ve Ebû Bekr b. Hâzım (ö.120/738 [?]) gibi kimseler Emevîlere yakınlığıyla bilinen ulema arasındadır. İdarecilerin ise en yakınındaki kimseleri, kendi icraatlarını onaylayan kimseler arasından seçeceği açıktır.⁵²

El-Hasenî'nin uydurma faaliyetlerinin tarihsel serüveni ile ilgili sunmuş olduğu bu tablonun, aynı meseledeki Sunnî yaklaşımdan bir hayli farklı olduğu aşikardır. Onun özellikle, ilk uydurma faaliyetinin Şİ'a ile başladığı şeklindeki Sunnî anlayışa karşı çıktığı görülmektedir. Müellif, Şİ'a'nın hadis uydurmadaki rolünü de genel Şİ'î yaklaşımdan farklı bir şekilde ele almaktadır. Müellifin, Emevîlerin Şİ'a'ya karşı uyguladığı baskıcı politikaların sonuçlarından biri olarak, bu hanedanın son dönemlerine kadar Şİ'a kaynaklı herhangi bir uydurma faaliyetinin gerçekleşmediği iddiası kanaatimizce araştırılmayı hak eden bir iddiadır. *Gülâtın* uydurma faaliyetlerinin yoğunlaşmaya başladığı Muhammed el-Bâkır döneminin (94-114/712-731),⁵³ onun savunduğu gibi Emevî iktidarının kan kaybetmeye başladığı bir döneme denk geldiği doğrudur.⁵⁴ Ancak bu durum yalnızca

⁴⁹ El-Hasenî, *el-Mevdû'ât*, ss.148-150; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *İhtiyârü Ma'rifeti'r-Ricâl el-ma'rûf bi-Ricâli'l-Keşşî*, tah. Hasen Muştâfavî (Beyrut: Merkezi Neşri Âsârî'l-Allâme el-Muştâfavî, 2009), ss.159-160, 239-241, 244, 302-320, 404-406.

⁵⁰ El-Hasenî, *el-Mevdû'ât*, ss.120-122, 142-147.

⁵¹ El-Hasenî, *el-Mevdû'ât*, ss.130-131.

⁵² El-Hasenî, *el-Mevdû'ât*, ss.132-133.

⁵³ Şİ'î kaynaklarda *gâlî* fikirlerine en fazla vurgu yapılan kimselerden Beyân b. Sem'ân ve el-Muğîra b. Sa'îd'in İmâm el-Bâkır zamanında, aşırı görüşlerini yayma bağlamında faaliyette buldukları anlaşılmaktadır: et-Tûsî, *İhtiyârü Ma'rifeti'r-Ricâl*, ss.303, 314; William F. Tucker, *Mahdis and Millenarians: Shi'ite Extremists in Early Muslim Iraq* (New York: Cambridge University Press, 2008), ss.40, 57.

⁵⁴ İrfan Aycan, "Emeviler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri (41-132/661-750)," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39:1 (1999), ss.165-166, 168 vd.

ğulāt kaynaklı uydurma faaliyetleri için geçerli sayılabilecek bir gösterge olarak kabul edilebilir. *Ğulāt* kaynaklı olmayan bilhassa *fedā'il* ve *meşālibe* dair *mevdū*^c rivayetlerin Şī'e tarafından erken bir tarihte dolaşıma sokulmuş olması imkan dahilindedir. Zira takibat ortamı bu faaliyetlerin el altından yürütülmüş olma ihtimalini ortadan kaldırmaz. Yukarıda yer verdiğimiz İbn Ebī'l-Ḥadīd'in ifadeleri de bunu destekler mahiyettedir.

Ḳuşşāşın Uydurma Faaliyetlerindeki Rolü

El-Ḥasenī'nin kitabında oldukça geniş bir yer ayırdığı konulardan biri *Ḳuşşāşın* uydurma faaliyetlerindeki rolüdür. İslam'dan önceki Arap toplumunda önemli bir yere sahip olan kıssacıların en fazla değindiği konular arasında cinler, sihir ve kehanetler olduğunu belirten el-Ḥasenī, bu konuların İslam sonrası kıssalarda da kendini gösterdiğini belirtir. Hz. Muhammed'in peygamberliğini seneler öncesinde haber verdikleri nakledilen kâhinlere dair anlatıları bu kapsamda değerlendirmektedir.⁵⁵ Başka birtakım örneklere daha yer veren müellif bilhassa en-Nuveyrī'nin (ö.733/1333) *Nihāyetu'l-Erab*, el-Mes'ūdī'nin (ö.345/956) *Murūcu'z-Zeheb* ve İbn 'Abdirabbih'in (ö.328/940) *el-İḳdu'l-Ferīd*'inin farklı konularda *Ḳuşşāş*dan nakledilen çeşitli anlatılar için zengin birer kaynak olduğunu belirtmektedir. Her kesime ait hadis ve tarih kaynaklarında yer alan bu tür kıssalar el-Ḥasenī'ye göre İslam'a zarar vermek isteyenler için hala kullanışlı birer silah hükmündedir.

Önceden Yahudi ve Hıristiyan olan kimselerden oluşan bir cemaatin de tahrip amaçlı olarak bazı efsanevi anlatıları İslamî öğretiler içerisine karıştırdığını düşünen el-Ḥasenī bunlar arasında Temīm ed-Dārī (ö.40/660), Ka'bu'l-Aḥbār (ö.32/653) ve Vehb b. Munebbih'in (ö.114/732) isimlerini sayar. Mezkur kimselerden Temīm ed-Dārī'ye bizzat üçüncü halife Hz. 'Osmān tarafından çeşitli meclis ve mescitlerde halka oluşturup hadis nakletme izni verildiğinin altını çizen müellifin⁵⁶ dikkat çektiği bir başka husus da, özellikle Vehb ve Ka'b'dan bu minvalde nakledilen birçok kıssanın bazı müfessirlerce ayet ve surelerin tefsirinde kullanılmış olmasıdır.⁵⁷

⁵⁵ El-Ḥasenī, *el-Mevdū'āt*, ss.153-155.

⁵⁶ Rivayetlerde Temīm'in, mescitlerde insanlara kıssa anlatmak için hem Hz. 'Umer hem de Hz. 'Usmān'dan izin aldığı nakledilmektedir: İbnu'l-Cevzī, *el-Ḳuşşāş ve'l-Muzekkirin*, tah. Muḥammed b. Luṭfī eş-Şabbāğ (Beirut: Mektebu'l-İslāmī, 1983), s.175. Müellif bu noktada Temīm ed-Dārī tarafından nakledilen *Cessāse* hadisine tekrar vurgu yapar.

⁵⁷ El-Ḥasenī, *el-Mevdū'āt*, ss.157-158. Ka'bu'l-Aḥbār ve Vehb b. Munebbih'in tefsirdeki rolü hakkında bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usülü ('İlmu Usülü't-Tefsir)* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), ss.251-257.

Onun saydığı kimseler ile alakalı, Sunnî kaynaklardan yola çıkarak bir karşılaştırma yapmak bu makalenin sınırlarını aşacağından konuya kısaca değinmekle yetineceğiz. Kanaatimizce müellif bu hususta Sunnî anlayış hakkında –zikrettiği son dönemdeki birkaç çalışma dışında– genellemeci bir yaklaşım sergilemektedir. Zira özelde mezkur ravilere, genel olarak ise *İsrâ'iliyyât* ve kıssa kültürüne yönelik Sunnî algının tam olarak olumlu bir mahiyet arz ettiği söylenemez. Kaynaklarda Temîm ed-Dârî, Vehb b. Munebbih ve Ka'bu'l-Ahbâr çoğunlukla, kendilerinden rivayet nakledilebilecek *şika* kimseler arasında kabul edilmekle birlikte, önde gelen bazı âlimlerin bu kimselere ve onlardan nakledilen rivayetlere karşı kayda değer tenkitler yönelmiş oldukları bir vakıdır.⁵⁸

Müellif *kuşşâşın* devlet içindeki merkezî konumuna değinmekte, diğer devlet görevlileri gibi *kuşşâşın* da, uygun gördüğü kimseler arasından halife tarafından seçildiğini aktarmaktadır. Nitekim Sunnî kaynaklarda bu hususu destekler mahiyette bilgiler yer almaktadır.⁵⁹ Yöneticilerin politikalarına uygun ve karşıtlarının aleyhinde bir söyleme sahip olan *kuşşâş*, bu söylemi desteklemek için çeşitli konularda Hz. Peygamber'e dayandırdıkları rivayetleri kullanmışlardır.⁶⁰ *Kuşşâş* hakkındaki algının zamanla olumsuz bir hal aldığına da vurgu yapan müellif, hicri üçüncü asrın başlarında °Abbâsî halifelerinin onları mescitlerde, yollar üzerinde insanlara kıssa anlatmaktan men ettiğine dair eṭ-Ṭaberî (ö.319/923) rivayetini⁶¹ ve İbnu'l-Eşîr'in (ö.630/1233) onları şarlatanlar arasında saydığına dair bilgiyi⁶² de nakleder.⁶³

Kuşşâşın en fazla hadis uydurduğu alanlardan birinin mucize ve kerametler olduğunu belirten el-Hasenî'ye göre Sunnî *kuşşâş* halifeler ve evliyalara kerametler atfettikleri birçok rivayet uydurmuşken, ŞİTİ *kuşşâş* ise imamları merkeze alarak uydurma faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir. Bunun dışında *kuşşâş* tarafından uydurulan rivayetlerin daha ziyade *terâcim*, *fedâ'il*, itaat ve amellerin sevabı, peygamberler tarihi, ahlak, ahkam, cennet,

⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Zahid el-Kevserî, "Ka'bu'l-Ahbâr ve İsrâiliyyât," terc. Osman Güner, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4:1 (2004), ss.223-224; Özcan Hıdır, "Yahudi Kültürünün Hadislere Etkisi İddiaları Üzerine," *Hadis Tedkikleri Dergisi* 3:1 (2005), ss.7-37; Mehmet Emin Özaşar ve Mahmut Demir, "Vehb b. Münebbih," *DİA*, c.42, ss.608-610; Halit Özkan, "Temîm ed-Dârî," *DİA*, c.40, ss.419-421.

⁵⁹ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-Munevvera*, tah. Fehîm Muhammed Şeltût (Cidde: Dâru'l-İşfahânî li't-Tibâ'a, 1979), c.1, s.11.

⁶⁰ Krş. el-Hasenî, *el-Mevdû'ât*, s.159; Aḫmed Emîn, *Fecru'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-°Arabî, 1969) ss.159-160.

⁶¹ Muhammed b. Cerîr eṭ-Ṭaberî, *Târîhu't-Ṭaberî* (Beyrut: Dâru't-Turâş, 1387), s.54.

⁶² İbnu'l-Eşîr'in *el-Kâmil fi't-Târîh*'inde böyle bir ifadeye rastlanmamıştır.

⁶³ El-Hasenî, *el-Mevdû'ât*, s.164.

cehennem, musibet, fakirlik, hastalık ve açlığın fazileti, kıyamet, zikir-dualar ve küçük bir amele karşı verilen abartılı mükafatlar gibi konularda yoğunlaştığını dile getirir.⁶⁴

Müellifin dikkat çektiği bir diğer husus, *kuşşâşın*, mezkur konularda uydurduğu rivayetleri koruma altına almak için, onları destekleyici mahiyette rivayetler uydurmuş olmasıdır. Şīcī kaynaklarda bu bağlamda kendine yer bulduğunu düşündüğü rivayet “Her kime amellerin sevabı ile ilgili bir bilgi ulaşır ve sevabını umarak bu ameli ifa ederse, Rasûlullâh bunu söylememiş olsa bile amelin sevabı ona verilir”⁶⁵ rivayetidir. Yine aynı bağlamda Sunnî *kuşşâş* tarafından uydurularak Hz. Peygamber’e dayandırıldığını iddia ettiği rivayet “Kim Allah’ın rızasını kazanmak için benden hadis naklederse onu ben söylemişimdir”⁶⁶ şeklindedir.

El-Hasenî bu kapsamdaki rivayetlere önem atfeden ve bu rivayetlere dayanarak *kâ'idetu't-tesâmuhu* ortaya koyan Şīcī’yi ciddi anlamda eleştirmektedir.⁶⁷ Kaidenin tam adı *et-tesâmuḥ fî edilleti's-sunen* şeklindedir. Bu kaidenin, yukarıda bir versiyonu zikredilen “*men beleḡa*” rivayetleri üzerine bina edildiği açıkça dile getirilen bir husustur. Bu kaideye göre isnadı bakımından muteber olmayan bir rivayet *istiḥbāba* hamledilerek onunla amel edilebilir. Eş-Şehīdu’s-Şānī (ö.966/1559), Muḥammed Bâkır Sebzvārī (ö.1090/1679), Huseyn b. Muḥammed Hānsārī (ö.1098/1686) ve daha birçok Uşūlî âlimin bu kaideyi eserlerinde kullandığı görülmektedir.⁶⁸ El-Hasenî fukahanın bu bağlamdaki tutumuna yönelik tenkidini, itaat konusunda söylenen bir yalanın onu yalan olmaktan çıkarmayacağı görüşü üzerine bina eder. Yalanı büyük günahlar arasında sayan ulemanın bu tarz uydurma hadisler konusunda gevşeklik göstermesini garip olarak nitelemektedir. Bir rivayeti, senedi veya metni noktasında en ufak bir şüpheye kapıldıklarında dahi zayıf olarak niteleyebilen fıkıhçıların, *terḡib*, *terḡib* ve *fedâ’il* rivayetlerine sıra geldiğinde sadece “*men beleḡa*” rivayetlerinden yola çıkarak bunların kusurlarını görmezden gelmeleri ona göre kabul edilebilir bir tutum değildir. El-Hasenî’ye göre özellikle *mute’ahḥirûn* âlimlerinin fıkıh eserlerinde *tesâmuḥ* kapsamında kabul edilen

⁶⁴ El-Hasenî, *el-Mevdû’ât*, ss.165-166, 169-170.

⁶⁵ Ebū Ca’fer el-Berkî, *el-Mehâsin* (Kum: Dâru’l-Kutubi’l-İslâmiyye, 1370), c.2, s.25; el-Meclisî, *Bihâru’l-Envâr* (Beyrut: Mu’essesetu’l-Vefâ’, 1983), c.2, s.256.

⁶⁶ İbnu’l-Cevzî, *el-Mevdû’ât*, c.1, s.98. İbnu’l-Cevzî rivayetin *bâtil* olduğunu ifade eder.

⁶⁷ Muḥammed el-Bâkır el-Behbūdî de bu eleştirilerinde el-Hasenî’ye katılmaktadır: el-Behbūdî, *Şaḥīḥu’l-Kāfî* (Beyrut: ed-Dâru’l-İslâmiyye, 1981), s.۲ (*muḡaddime*).

⁶⁸ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: ‘Alî Ekber Kelānterî, “Tesâmuḥ der Edille-yi Sunen,” *Pejuḡeş-e ‘Olüm-e İslāmî* 5:17 (2010), ss.1-21.

çok sayıda rivayet bulunmaktadır. Bu tür rivayetlerin halkta yanlış bir din algısı oluşturduğunu belirten müellif, günah ve kötülöklere dalan kimselerin bu rivayetlere dayanarak kabir ziyaretleri, buralarda gözyaşı dökme gibi amellerle dinî sorumluluklarını yerine getirdikleri zehabına kapıldıklarını vurgular. Az bir amelle bütün günahların bağışlanacağına dair bir bilgi ne Kur'an'da ne de *şahîh* sünnette bulunmaktadır.⁶⁹

Hâşim Ma'rûf el-Hasenî ve Rivayetlerin Tenkidi

Yukarıda da değindiğimiz gibi el-Hasenî kitabının dördüncü bölümünü *fedâ'il* ve *meşâlib* konusundaki uydurma olduğunu düşündüğü rivayetlere ayırmıştır. Onun *mevdûc* rivayetlerin yer aldığı kaynakları ele alırken, Şİ'a içerisinde en muteber hadis kitaplarından biri olarak kabul edilen *el-Kâfî*'yi dahi bu kapsamın dışında tutmadığı görölmektedir. Uydurma olduğunu isnad ve metin yönünden delillendirerek eserine aldığı birçok rivayet, *el-Kâfî* rivayetleri arasında yer almaktadır.⁷⁰ *El-Kâfî*'ye ve müellifi el-Kuleynî'ye doğrudan da eleştiri yönelten müellif, el-Kuleynî'nin yirmi senesini bu eserin telifi için harcamasına rağmen sened ve metnindeki kusuru aşikar olan birçok rivayeti eserine almasını garip bulmaktadır. El-Kuleynî'den sonra gelenlerin de bu rivayetlere dört elle sarıldığını vurgular ve *el-Kâfî* içerisindeki sıhhat bakımından sıkıntılı rivayetlere işaret eden yeni bir çalışma yapılması yönündeki temennisini dile getirir.⁷¹ Ona göre sadece *el-Kâfî*'nin değil *el-Kutubu'l-Erba'a*'nın tamamı, bütün diğer rivayet kaynakları gibi tenkitten azade görölmemelidir.⁷²

Şİ'a içerisinde *el-Kutubu'l-Erba'a*'daki bütün rivayetlerin tartışmasız bir şekilde *şahîh* kabul edildiği, hatta bazı Aḥbārî âlimlerce kesin bilgi ifade ettiğine hükmedildiği tek dönem, sistematik Aḥbārîlik'in hakim olduğu 11-13. asırlar arasındaki süreçtir. İki asırlık bu süreç dışında hicri beşinci asırdan itibaren hakim olan Uşûlî ekole göre ise *el-Kutubu'l-Erba'a*'da yer alsada da *haber-i vâhid* kesin bilgi ifade etmeyeceğinden, bu kaynaklardaki rivayetlerin de tenkidi önünde bir engel bulunmamaktadır. Ancak itikadî

⁶⁹ El-Hasenî, *el-Mevdû'ât*, ss.170-174.

⁷⁰ El-Hasenî, *el-Mevdû'ât*, s.184 (Câbir el-Cu'fî rivayeti: *el-Kâfî*, c.8, s.344), s.185 (İbn Ürume rivayetleri: *el-Kâfî*, c.1, ss.420-421), ss.233, 235, 240, 241, 243, 244.

⁷¹ El-Hasenî, *el-Mevdû'ât*, ss.253.

⁷² El-Hasenî, *el-Mevdû'ât*, ss.228-229. El-Hasenî, hadislerin *tedvîn* tarihi, kısımları vb. hususlarda genel bilgilere yer verdiği, ancak esas olarak el-Buḥārî'nin *eş-Şahîh*'i ile el-Kuleynî'nin *el-Kâfî*'si hakkındaki incelemelerine tahsis ettiği *Dirâsât fi'l-Ḥadîş ve'l-Muḥaddîşîn* adlı eserinde *el-Kâfî*'ye yönelik eleştirilerini daha ayrıntılı bir şekilde dile getirmektedir. *Şahîhu'l-Buḥârî*'ye de geniş yer ayırdığı kitabında, her iki hadis eserinde yer alan -bilhassa ele aldığı bazı konulardaki- rivayetler bağlamında metin tenkidi örneklerine rastlamak mümkündür: el-Hasenî, *Dirâsât fi'l-Ḥadîş ve'l-Muḥaddîşîn* (Beyrut: Dâru't-Te'âruf li'l-Maḥbû'ât, 1978), ss.226, 293, 346-347.

konudaki rivayetler bağlamında vurgulandığı gibi, durumun pratiğe tam olarak bu şekilde yansıdığı söylenemez. Zira teorideki kabule rağmen bu kitaplardaki rivayetlerin tenkidi noktasında kayda değer bir çaba ortaya konmamıştır. *El-Kutubu'l-Erba'a*'ya yönelik tenkitlerin ancak son dönemde dillendirilmeye başladığı müşahede edilmektedir. Bu bağlamda başta *el-Kāfi* olmak üzere *el-Kutubu'l-Erba'a*'daki rivayetlerin büyük kısmının zayıf ve uydurma rivayetlerden oluştuğunu açık bir şekilde ifade eden kimseler arasında Hâkemîzâde⁷³ (ö.1987), el-Burka'î⁷⁴ (ö.1990) ve el-Behbūdî⁷⁵ (ö.2015) sayılabilir.

El-Hasenî'nin rivayetlere yaklaşım ve tenkidinde ön plana çıkan bazı hususlar göze çarpmaktadır. Öncelikle onun hem sened hem de metne yönelik kıstasları göz önünde bulundurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim uydurma olduğunu düşündüğü rivayetlere ayırdığı dördüncü kısmın başında, burada yer vereceği bazı rivayetlerin sened ve metin yönünden uydurma olduğunun kolaylıkla anlaşılabilirliğini ifade etmektedir.⁷⁶ Bazı rivayetlerde yalnızca senede,⁷⁷ bazılarında ise sadece metne yönelik tenkidin akabinde rivayetin uydurma olarak nitelendirildiği görülürken,⁷⁸ birçok yerde bu iki tenkit yönteminin aynı anda kullanıldığı müşahede edilmektedir.⁷⁹

Diğer yandan müellif senedin sıhhatini rivayetin *ma'şūmdan*⁸⁰ suduru için tek başına yeterli görmemektedir. Hz. Muhammed'in risaletinden önceki elli yılda meydana geldiğine inanılan mucizevî olayların nakledildiği rivayet bağlamında bu düşüncesini açıkça ifade eder. Oldukça uzun olduğunu belirttiği bu rivayetin bir kısmını naklettikten sonra, rivayete dair garip bulduğu bazı hususları dile getirir. El-Hasenî'ye göre rivayetin senedinde de birtakım kusurlar mevcuttur. Ancak senedi *şahîh* kabul edilse dahi, bir senedin güvenilirliği onun *ma'şūmdan* sudurunun kesin olarak bilinebilmesi için yeterli değildir. Zira el-Muğîra b. Sa'îd vb. kimseler tarafından uydurulan onlarca rivayet *şika* kimseler tarafından nakledilmiş ve imamların

⁷³ Kitabında *el-Kāfi*'deki rivayetlerin ancak %12'sinin *şahîh* kabul edilebileceğini savunur: °Alî Ekber Hâkemîzâde, *Esrâr-e Hezâr Sâle*, byy. 1437, ss.78-79 (Bu kitap ilk olarak 1944 senesinde Neşriyye-i Perçem'in 12. sayısında yayımlanmıştır).

⁷⁴ *Uşūlu'l-Kāfi*'deki rivayetleri Kur'an'a arz etmek üzere telif ettiği eserinin mukaddimesinde *el-Kutubu'l-Erba'a*, özellikle de *el-Kāfi*'deki rivayetlerin tenkidi sadedinde oldukça cesur ifadeler kullandığı görülmektedir: el-Burka'î, ss.46-47, 54-55.

⁷⁵ *Şahîhu'l-Kāfi* adlı eserinde *el-Kāfi*'deki yaklaşık 16.000 rivayetten sıhhat şartlarına uygun olduğunu düşündüğü yaklaşık 4.000 rivayete yer vermektedir.

⁷⁶ El-Hasenî, *el-Mevdū'ât*, s.177.

⁷⁷ El-Hasenî, *el-Mevdū'ât*, ss.229, 240, 244.

⁷⁸ El-Hasenî, *el-Mevdū'ât*, ss.237-238, 245.

⁷⁹ El-Hasenî, *el-Mevdū'ât*, ss.191, 193, 230, 237, 238.

⁸⁰ Şī'a'ya göre *ma'şūm* teriminin kapsamına giren kimseler, Hz. Muhammed, Hz. Fâtıma ve on iki İmamdır.

ashabı tarafından telif edilen aşllarda kendilerine yer bulmayı başarmışlardır.⁸¹

Müellifin metin tenkidini isnad tenkidinden sonraki bir basamak olarak algılamadığı anlaşılmaktadır. Bu tutum bir *fedâ'il* rivayetine yönelik değerlendirmesinde açıkça ortaya çıkar. Öncelikle rivayetin muhteva bakımından sıkıntılara değinen el-Hasenî, bu sıkıntılar görmezden gelirse dahi rivayetin ilk ravisi olan el-Huseyn b. Hamdân el-Huşaynî'nin⁸² *ricâl* kitaplarında belirtildiği üzere *fâsidu'l-mezheb*, *kezzâb*, *mel'ûn* olduğunu ifade eder.⁸³ Tefsir ile ilgili bir başka rivayetin tenkidinde de benzer bir yaklaşım sergiler. Ona göre muhtevadaki gariplikler sebebiyle ravilerinin *şıka* olması durumunda dahi bu rivayeti kabul etmek mümkün değildir.⁸⁴ Ayrıca el-Hasenî'nin uydurma isnad ihtimalini göz ardı etmediği görülmektedir. Kitabının sonlarına doğru yaptığı değerlendirmede konu hakkındaki düşüncesini şu şekilde ortaya koyar:

Vâizler ve *kuşşâş* hadis uyduruyor, bazen de bu dünyada olmayan kimseler hakkında uydurdıkları bu efsanevi anlatılara, onu muasır imamlardan birine, Nebî'ye ya da doğruluk ve güvenilirliği ile bilinen bunlar dışındaki bir kimseye izafe edebilmek adına uydurma bir senet ekliyorlardı.⁸⁵

Buradan yola çıkarak müellifin metin tenkidini isnad tenkidinden daha aslı bir değerlendirme yöntemi olarak kabul ettiğini söylemek kanaatimizce yanlış olmayacaktır. Ancak onun bu kabulü, isnad tenkidine önem vermediği şeklinde anlaşılmalıdır. Zira el-Hasenî birçok rivayetin senedindeki ravilerin durumunu, *ricâl* eserlerinde yer alan bilgilere karşılaştırmalı bir şekilde yer vermek suretiyle, derinlemesine tahlil etmektedir.⁸⁶

El-Hasenî'nin belli konulardaki rivayetleri de genel olarak uydurma kategorisinde değerlendirdiğini söyleyebiliriz. Eserinde *fedâ'il* ve *meşâlib* bağlamındaki uydurma olduğunu düşündüğü rivayetlere yer veren müellifin bu konulardaki rivayetleri genel olarak uydurma kategorisinde değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Zira müellif, sahabeyi kötüleyen hadislerin imamlar tarafından söylenmesinin mümkün olmadığını, bunun imamet

⁸¹ El-Hasenî, *el-Mevdû'ât*, ss.207-209. Bununla ilgili meşhur rivayet için bkz. eî-Tûsî, *İhtiyâru Ma'rîfeti'r-Ricâl*, s.241.

⁸² Ebû'l-Huseyn İbnu'l-Gadâ'irî el-Vâsiî el-Bağdâdî, *er-Ricâl*, tah. Muhammed Riđâ el-Celâlî (Kum: Dâru'l-Hadîş, 1422), s.54; Ebû'l-Abbâs en-Necâşî, *er-Ricâl*, tah. es-Seyyid Mûsâ eş-Şebîrî ez-Zencânî (Kum: Mu'essesetu'n-Neşri'l-İslâmî, 1429), s.67.

⁸³ El-Hasenî, *el-Mevdû'ât*, s.214. Benzer bir örnek için bkz. s.215.

⁸⁴ El-Hasenî, *el-Mevdû'ât*, s.231.

⁸⁵ El-Hasenî, *el-Mevdû'ât*, s.280. İsnadla ilgili bir başka değerlendirmesi için bkz. s.291.

⁸⁶ Örnek olarak Ebû Başîr, Sa'd el-İskâf ve diğer bazı raviler hakkındaki değerlendirmelerine bakılabilir: el-Hasenî, *el-Mevdû'ât*, ss.233, 234, 251-252.

saygınlığı ile uyuşmadığını düşünmektedir. Yine *fedā'il* rivayetleri hakkında mükerreren, bu konudaki rivayetlerin çoğunun uydurma olduğundan emin olduğunu belirtmektedir.⁸⁷

El-Hasenî kitabına aldığı bütün rivayetleri genel olarak bu iki başlık altında ele alsa da, bunlar arasında tek başına bir konu başlığı altında değerlendirilebilecek rivayetler de bulunmaktadır. Şī'î kaynaklarda Hz. °Alī ve Ehl-i Beyt taraftarı olmanın, diğer insanlara karşı çeşitli açılardan bir üstünlük sebebi olduğuna dair kitaptaki birçok rivayet buna örnek verilebilir. Müellifin *fedā'il* kapsamında ele aldığı bu bağlamdaki bir rivayete dair değerlendirmelerinden onun, bir kimsenin sadece Şī'î olması bakımından üstün ve cennetlik olarak nitelendiği rivayetleri uydurma kabul ettiği anlaşılmaktadır. Ele aldığı rivayete göre Ehl-i Beyt taraftarlarına ateş zarar verememektedir. Çünkü Hz. °Alī *kaşīmu'l-cenne ve'n-nār*'dır. Buna göre bir kimsenin cennet veya cehennemlik olmasının diğer bir deyişle ona ateşin dokunup dokunmayacağına ölçütü Hz. °Alī'dir.⁸⁸ El-Hasenî böyle bir taksime kesin bir dille karşı çıkar. Allah ateşi, Hz. °Alī'ye neseben en yakın kimseler arasında olsun ya da olmasın, asi kullar için yaratmıştır. Cennet ise Hz. Peygamber ve Hz. °Alī ile Müslüman ve mü'min olma dışında hiçbir bağı bulunmasa da itaatkar kullar için halk edilmiştir. Kısacası, Hz. °Alī'nin ve evladının *velāyetine* (imāmetine) inanmanın Şī'îleri diğer insanlardan imtiyazlı kılan bir tarafı bulunmamaktadır.⁸⁹ Ehlu's-Sunne kaynaklarında yer alan ve Ehl-i Beyt'e yönelik aşağılama içeren rivayetlerden bazı örnekler vererek bunları aynı bağlamda tenkit eden el-Hasenî, Şī'a'da nakledilen ve sahabeyi kötüleyen rivayetlere benzer şekilde Sunnî kaynaklardaki bu rivayetlerin miktarının da oldukça fazla olduğunu vurgulamaktadır.⁹⁰

Uydurma Rivayetlerin Ortaya Çıkışında *Ğulātın* Rolü

Müellifin *ğulātın* hadis uydurmadaki rolüne de zaman zaman işaret ettiği görülmektedir. Tarihi süreç içerisinde uydurma faaliyetlerinin ortaya çıkması bağlamında *ğulātın* etkisine zaman zaman işaret etmesinin yanı sıra,⁹¹ uydurma rivayetlere yer verdiği kısımlardaki değerlendirmelerinde de *ğālī*

⁸⁷ El-Hasenî, *el-Mevdū'āt*, ss.200-263.

⁸⁸ El-Bursî'nin *Meşāriku'l-Envār*'ında bu rivayet bulunamamıştır. Ancak Hz. °Alī'nin *kaşīmu'l-cenne ve'n-nār* olduğuna dair rivayetler bu eserde yer almaktadır. Bkz.Receb el-Bursî, *Meşāriku'l-Envār*, tah. Seyyid °Alī °Aşūr (Beyrut: Menşürātu Mu'esseseti'l-A'lemī li'l-Matbū'āt, 1999), ss.84, 85, 194, 234, 284, 287. Şāzān b. Cebā'īl el-Ḳummī'nin eserinde rivayet bu şekliyle nakledilmiştir: *el-Fedā'il* (Necef: el-Matba'ātu'l-Haydariyye, 1962), ss.74-75. Bazı rivayetlerde bu husus daha somut bir şekilde, kıyamet günü cennet ve cehennemliklerin tek tek Hz. °Alī tarafından belirleneceği şeklinde ifade edilmektedir.

⁸⁹ El-Hasenî, *el-Mevdū'āt*, s.223.

⁹⁰ El-Hasenî, *el-Mevdū'āt*, ss.196-199.

⁹¹ El-Hasenî, *el-Mevdū'āt*, ss.150-151.

raviler bağlamında *gulât* etkisinin sık sık gündeme geldiği görülmektedir.⁹² Onun *gâli* ravilerine dikkat çektiği rivayetlerin metnindeki garipliklere de vurgu yaptığı görülmektedir. Muhtevası oldukça sıkıntılı olan rivayetlerini naklettiği *gâli* ravilerden bazıları Muhammed b. Sinân,⁹³ Muhammed b. el-Faḍl el-Ezdî eş-Şayrafî,⁹⁴ Ḥayberî b. °Alî eṭ-Ṭaḥḥân, Mufaḍdal b. °Umer, Yûnus b. Zabyân,⁹⁵ Sehl b. Ziyād⁹⁶ ve Dāvūd er-Raḳīy'dir.⁹⁷ Receb el-Bursî'nin *Meşâriku'l-Envâr*'ına da *gâli* içerikli rivayetler bağlamında değinen el-Ḥasenî, kitapta birçok garip muhtevalı rivayetin nakledildiğini ve bu rivayetler vasıtasıyla imamlara Yaratıcı'ya mahsus hususiyetlerin izafe edildiğini ifade etmektedir.⁹⁸

Bunun yanı sıra tefsir rivayetleri bağlamında *gulât*'ın etkisine değinen müellif, ayetlerin Hz. °Alî ve evladının imâmetine delil olarak kullanıldığı türden rivayetlerin çoğunlukla hadis uydurmakla suçlanan *gulât* ehli kimseler tarafından nakledildiğinin altını çizer.⁹⁹ *Fedâ'il* kısmında *el-Kâfi* ve *el-Vâfi* de¹⁰⁰ yer alan birçok rivayeti inceledikten sonraki genel değerlendirmesinde, *gulât*'ın hemen her konuda imamlardan nakledilen rivayetlere nüfuz ederek yanlış görüşlerini yaydıklarını belirtmektedir.¹⁰¹

Kitapta birçok rivayetine yer verdiği el-Bursî'nin *Meşâriku'l-Envâr*'ına ve onun üzerinden aynı türde telif edilmiş olan eserlere oldukça sert tenkitler yönelten el-Ḥasenî, Hz. °Alî ve Ehl-i Beyt'i yüceltmek için telif edilen bu kitapların faydadan çok zarara sebep olduğunu düşünmektedir. Zira bu tür kitaplar hakikî Şîrî anlayışını yansıtmayan, *gulât* kaynaklı, garip içerikli ve imamlara iftira niteliğinde çok sayıda rivayeti ihtiva etmektedir.¹⁰² *Fedâ'il* konusundaki rivayetleri genel olarak uydurma kategorisinde değerlendiren el-Ḥasenî'nin *gulât* ile *fedâ'il* bağlamındaki rivayetler arasında kurduğu ilişki; bu bağlantıya –tespit edebildiğimiz kadarıyla– daha öncesinde dikkat çekilmemiş olması bakımından önemlidir.

⁹² El-Ḥasenî, *el-Mevdû'ât*, ss.209, 216, 217.

⁹³ El-Ḥasenî, *el-Mevdû'ât*, s.219.

⁹⁴ El-Ḥasenî, *el-Mevdû'ât*, s.232.

⁹⁵ El-Ḥasenî, *el-Mevdû'ât*, ss.240-241.

⁹⁶ El-Ḥasenî, *el-Mevdû'ât*, s.243.

⁹⁷ El-Ḥasenî, *el-Mevdû'ât*, ss.266-267.

⁹⁸ El-Ḥasenî, *el-Mevdû'ât*, s.223.

⁹⁹ El-Ḥasenî, *el-Mevdû'ât*, s.229.

¹⁰⁰ Aḥbârî ekolün önde gelen temsilcilerinden el-Feyḍ el-Kâşânî'ye (ö.1090/1679) ait olan yirmi altı ciltlik eserde *el-Kutubu'l-Erba'a*'daki rivayetler bir araya getirilmiştir.

¹⁰¹ El-Ḥasenî, *el-Mevdû'ât*, s.253.

¹⁰² El-Ḥasenî'nin bu konu ile ilgili ayrıntılı açıklaması ve *Meşâriku'l-Envâr*'dan verdiği örnekler için bkz. ss.293-302.

3. El-Ḥasenî'nin Rivayetlerin Değerlendirilmesinde Kullandığı Metin Tenkidi Kriterleri

Şī'a, imamlardan nakledilen bir kısım rivayetlerden yola çıkarak kendi bünyesindeki metin tenkidi uygulamalarının başlangıcını ilk dönemlere kadar götürmektedir. Şī'î kaynaklarda, imamlar tarafından bazı metin tenkidi kriterlerinin beyan edildiği çok sayıda rivayet yer almaktadır. Bu rivayetlerin değerlendirmesinde yer verilen kriterlerin arasında ön plana çıkanlar Kur'an'a ve Sünnet'e arzıdır. Bu kıstasların zikredildiği rivayetlerde kimi zaman Kur'an ve Sünnet'e uygun olma ya da muhalefet etmeme doğrudan bir kabul ya da red sebebi olarak sunulmaktadır.¹⁰³ Rivayetlerin başka bir versiyonunda ise birbirine muhalif rivayetler bağlamında bu kıstaslar bir tercih sebebi olarak zikredilmektedir. Bu ikinci kısım rivayetlerde Kur'an ve Sünnet'e arzın yanında *‘Āmme*¹⁰⁴ olarak nitelenen kimselerden nakledilen rivayetlere muhalefet de bir tercih sebebi olarak sunulmaktadır. Bu bağlamda kaynaklarda yer alan rivayetlerden birine yer vermek konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır:

‘Umer b. Hanzala'dan rivayetle: Ebū ‘Abdillāh'a (Ca'fer eş-Şādık) (...) dedim ki: Sizden *şikalarca* rivayet edilen iki *meşhūr* haberle karşılaşsaksak (ne yapalım)? Dedi ki: (Böyle bir durumda) bakılır, bu rivayetlerden hükmü Kur'an'a ve Sünnet'e uygun olup *‘Āmme*'ye muhalefet eden hangisiyse o alınırken, Kur'an ve Sünnet'e muhalefet edip *‘Āmme*'ye muvafık olan ise terk edilir. Dedim ki: Kurbanın olayım peki, iki fakihin Kur'an ve Sünnet'e uygunluğunu ortaya koydukları ancak biri *‘Āmme*'ye muvafık iken diğeri muhalif olan iki rivayet söz konusu olursa hangisi alınır? Dedi ki: Hakka uygun olan onlara muhalif olandır. Dedim ki: Eğer her iki haber de hem *‘Āmme*'ye hem de İmāmiyye'ye muvafık ise [ne yapalım]? Dedi ki: O zaman da hangisinin hükmü *‘Āmme*'nin hakim ve kadılarının hükmüne uygunluk bakımından daha meyilli ise o terk edilip diğeri alınır.¹⁰⁵

İlk dönem kaynaklarında kendine yer bulan bu tarz rivayetler, Şī'a'da rivayetlerin kabul ya da reddinde muhtevaya yönelik bir anlayışın dikkate alındığının göstergesi olarak değerlendirilebilir. Özellikle *el-Kutubu'l-*

¹⁰³ El-Berkī, *el-Meḥāsīn*, c.1, ss.220-221; el-Kuleynī, *el-Kāfī*, ss.69-70.

¹⁰⁴ Bu tabirin Şī'a tarafından Ehlu's-Sunne'yi nitelerek için kullanıldığı görülür. Diğer yandan yapılan çalışmaların, Ehlu's-Sunne'nin kendine has nitelikleri ile teşekkülünün tam anlamı ile hicri üçüncü asırda gerçekleştiğini gösterdiği bir vaktadır. Bkz. Mehmet Evkuran, *Sünni Paradigmayı Anlamak* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2005), s.93. Dolayısıyla ikinci asırda yaşayan imamlardan nakledilen rivayetlerdeki *‘Āmme* kullanımının doğrudan Ehlu's-Sunne'ye tekbül ettiği söylenemese de onun nüvelerine yönelik bir kullanım olduğu açıktır.

¹⁰⁵ El-Kuleynī, *el-Kāfī*, ss.67-68.

Erba'a'nın teşekkülünde müelliflerin isnad tenkidinden ziyade metin tenkidini esas aldıkları bir vakıadır.¹⁰⁶ Şİ'a'da isnada yönelik değerlendirmelerin, Ehlu's-Sunne'dekine benzer şekilde sistematik bir hal almasının daha geç bir tarihte gerçekleşmiş olmasının bundaki payı da unutulmamalıdır.¹⁰⁷ Diğer yandan bu dönemde, günümüzde kullanıldığı şekilde bir "metin tenkidi" kavramından söz etmek de elbette mümkün değildir. Burada metne yönelik bir tenkitle kast edilen, hadisçiler tarafından rivayetlerin sıhhat değerlendirmesi yapılırken muhtevaya yönelik; Kur'an'a, Sünnet'e uygunluk vb. bazı karinelerin göz önünde bulundurulmasıdır. Daha somut bir şekilde ifade edecek olursak, el-Kuleynî eserini büyük ölçüde, hicri ikinci asırda oluşturulan ve çok azı günümüze ulaşan asıl ve kitaplardan derlemiştir, ancak rivayetleri alırken yalnızca bu kaynaklarda yer alıyor olmasını sıhhati için yeterli görmeyerek, eserine alacağı rivayetleri metne yönelik birtakım karineleri de göz önünde bulundurarak belirlediği anlaşılmaktadır.

Şİ'a'da özellikle hicrî yedinci asır sonrası Uşulî anlayışta, rivayetlerin sıhhat ölçütü olarak isnad tenkidinin üstünlüğü göze çarpmaktadır. Rivayetlerin tenkidine yönelik her türlü tenkit yönteminin itibarsızlaştırılmaya çalışıldığı iki asırlık Aḥbārî dönem bir kenara bırakıldığında, isnad tenkidinin bu üstünlüğünü son döneme kadar muhafaza ettiği söylenebilir. Ancak Şİ'a içerisinde son bir asrı aşkın dönemde, metin tenkidinin önemini vurgulayan bir damarın ortaya çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda *el-Kutubu'l-Erba'a* da dahil Şİ'İ kaynaklardaki rivayetlerin yeniden, özellikle de metin tenkidi kıstasları bağlamında değerlendirilmesine yönelik kayda değer eserler telif edilmiştir.

El-Hasenî incelemekte olduğumuz *el-Mevdū'āt fi'l-Āşār ve'l-Aḥbār* adlı kitabında, metin tenkidi kıstaslarını belli bir liste dahilinde sunmamaktadır. Bunun yerine çeşitli rivayetlerin metnine yönelik tenkitlerinde bu kıstasları zikrettiği görülmektedir. Aşağıda yer verdiğimiz kriterler onun bu değerlendirmelerinden yola çıkarak başlıklandırılmıştır.

---

¹⁰⁶ Mezkur müelliflerin isnada ve ravilere yönelik değerlendirmeleri de elbette söz konusudur. Nitekim *Āmme*ye muhalefet eden rivayetlerin terki hususundaki rivayetler bizzat bu müellifler tarafından da nakledilen rivayetlerdir. Dolayısıyla en azından mezhebî bir saikle ravilerin değerlendirilmeye alınması yönünde bir yaklaşımın nüveleri bu dönemde mevcuttur. Diğer yandan Şİ'İ olan ravilerin bazı vasıflarının göz önünde bulundurulduğuna dair bazı nakiller mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Ali Emir-Muezzi, "İmâmî Şiilik'te Hadisin Sıhhat Kıstasları ve Fakîhin Otoritesine Dair Değerlendirmeler," terc. M. Ali Sönmez, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12:2 (2003), ss.317-321; Hubbullāh, *Naẓariyyetu's-Sunne*, ss.167-168.

¹⁰⁷ Şİ'a'da isnadın oluşum ve gelişim seyri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bekir Kuzuşılı, *Şia ve Hadis* (İstanbul: BSR Yay., 2017).

Kur'an'a arz: Eserde yer alan Kur'an'a arz örneklerinin, rivayetlerin Kur'an'ın zahirine ya da *naşş*larına muhalefeti bağlamında ele alındığı görülmektedir.¹⁰⁸

Hz. Fāṭima'nın yaratılışından bahseden *feḍā'il* kapsamındaki rivayeti tenkit sadedinde müellif Kur'an'a arz kriterine yönelik açıklamalarda bulunmaktadır. Rivayete göre Hz. Fāṭima'nın nuru arz ve sema yaratılmadan önce yaratılmış, Hz. Ādem yaratıldığı zaman Hz. Fāṭima'nın nuru Ādem Peygamber'e arz edilmiştir. Hz. Fāṭima bu süreçte arş çatısının hemen altında beklemiştir. Buradayken onun yemeği *tesbīh*, *tehlīl* ve *temcīd*dir. Allah Hz. Ādem'in sulbünden Hz. Muhammed'i yarattıktan sonra Hz. Fāṭima'yı dünyaya göndermek istediğinde, onu bir elma olarak Cebrā'īl ile Hz. Muhammed'e göndermiştir. Elmayı böldüğünde parlak bir nur ile karşılaşan Hz. Muhammed'e Cebrā'īl korkmamasını ve elmayı yemesini söyler. Cebrā'īl kızının adının Fāṭima olduğunu bildirdiğinde bunun nedeninin sorar. O da *fe-ṭa-me* kökünün sözlük anlamından hareketle, Şī'a'yı ateşten, düşmanlarını da kendi sevgisinden uzaklaştırdığı için ona bu ismin verildiğini beyan eder. Bunun yanı sıra Hz. Fāṭima'nın *en-nūru'l-manşūra* olduğunu belirtir. Er-Rūm suresinde geçen *naşrullāh*¹⁰⁹ da Hz. Fāṭima'dır.

İçerdiği gariplikler nedeniyle bu rivayeti *gulātın* uydurduğu rivayetler arasında kabul eden el-Ḥasenī, öncelikle Hz. Peygamber ve imamların insanların idrak edemeyeceği bir şeyi asla söylemeyeceklerinin altını çizer. Ayrıca imamlar, kendilerine tâbi olanlara bir rivayeti Kur'an'a arz edip onun *naşş* ve zahirine muhalif olmadığına kanaat getirmediğçe onu kabul etmemeyi emretmişlerdir. Sonuç olarak el-Ḥasenī'ye göre bu rivayet Kur'an'a muhaliftir.¹¹⁰ Ancak onu hangi Kur'an *naşş*ına muhalif bulunduğu hususunu açıklamamıştır. Muhtemelen, rivayetdeki yaratılış anlatısını Kur'an'daki yaratılışa dair ayetlere muhalif bulmuş olmalıdır.

El-Ḥasenī'nin bu bağlamda tenkit ettiği bir diğer rivayete göre imamların taraftarları onların yaratıldığı çamurdan yaratılmıştır. Allah inkarcıların imamlarını ise kötü kokan, pis bataklıktan müteşekkil bir toprak parçasından yaratmış, bundan arta kalan çamuru da Şī'a'nın tıynetine katmıştır. Dolayısıyla Şī'ilerin işledikleri günahların sebebi sonradan katılan bu çamurdur. Allah adaletinden dolayı bu kötü tıyenetten kaynaklanan kötü

¹⁰⁸ *El-Kutubu'l-Erba'a*'dan biri olan *el-İstibşār* bağlamında Kur'an'a arz kıtası hakkında daha fazla bilgi için bkz. Bekir Kuzudişli, "Şī'a'da Metin Tenkidi Kriteri Olarak Hadislerin Kur'an'a Arzı: Tüsi'nin *İstibşār*'ı Örneği" M. Macit Karagözoğlu ve M. Enes Topgül (ed.), *Şī'a'nın Hadis Anlayışı Üzerine İncelemeler* (İstanbul: Klasik, 2015) içinde, ss.91-132.

¹⁰⁹ 30/er-Rūm:5.

¹¹⁰ El-Ḥasenī, *el-Mevḍū'āt*, ss.216-217.

amellerin günahını, o kötü tıynetin asıl sahibi olan Nâşibîlere¹¹¹ yüklemektedir. El-Hasenî, *el-Kâfî*'de diğer bir versiyonuna¹¹² yer verilen bu rivayeti, amellerin sorumluluğunu sahibine yükleyen Kur'an *naşş*larına muhalefetinden dolayı reddeder.¹¹³ Benzer şekilde imamların olmuş ve olacak her şeyin bilgisine sahip olduğuna dair *el-Kâfî* rivayetinin¹¹⁴ Kur'an *naşş*larına muhalif olduğunu düşünmektedir.¹¹⁵

Buna ilave olarak el-Hasenî'nin Kur'an'ın üslubuna uygun olmamayı da Kur'an'a arz bağlamında bir tenkit kıtası olarak kullandığı görülmektedir. Bu bağlamda "*Kâf-Hâ-Yâ-°Ayn-Şād*"¹¹⁶ harflerinin anlamına dair rivayetin Kur'an'ın üslûb ve *i°cāz*ına uygun düşmediğini ifade etmektedir.¹¹⁷

İmamların davranışları ve sözlerine uygun olmamak: El-Hasenî birçok örnekte bu hususu, sahabeyi yeren rivayetler bağlamında ele almaktadır. Müellif imamların sahabeye yönelik tahkiri yasakladığına dair bazı rivayetleri bu konuda delil olarak getirir. Ancak onun esas iddiası, sahabenin kötülendiği bu rivayetlerin suduruna dair elde ne tür deliller olursa olsun, bunların imamların söyleyeceği sözler olamayacağıdır. Zira imamların, temsil ettikleri makama uygun olmayan bir tutum sergilemeleri söz konusu olamaz.¹¹⁸

Bu bağlamda Muhammed el-Bâkır'dan nakledilen ve ilk üç halifenin şeytan olarak tasvir edildiği rivayet¹¹⁹ el-Hasenî'ye göre ne İslamî söylemle ne de imamların üslubu ile uyusmaktadır. Nitekim rivayetin senedinde yer alan Mufađđal b. °Umer, imamlar tarafından lanetlenen ve insanların hile ve desiselerine karşı uyarıldığı bir kimsedir.¹²⁰

Akla arz: Onun Rahip Bahîrâ kıssası ile ilgili değerlendirmeleri kanaatimizce akla arz kıtası çerçevesinde değerlendirilebilir. Buna göre Hz. Muhammed'in sekiz yaşında yaptığı nakledilen bu yolculukta, bir ağacın onlara üç çeşit yaz ve kış meyvesini sunması, bir bulutun çöl boyunca onları

¹¹¹ *Nâşibîler* ile kast edilen genel anlamıyla, Hz. °Alî ve onun soyundan gelen imamlara tabi olmayanlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hanîfî Şahin, *Şîilerin Göziyle Sünnîler: İlk Dönem Şîî Kaynaklarda Sünnî Algısı* (İstanbul: Mana Yay., 2016), ss.209-234.

¹¹² El-Kuleynî *el-Kâfî*'de bu konudaki rivayetlere *bābu fîneti'l-mu°min ve'l-kâfir* adında özel bir *bāb* ayırmıştır: c.2, ss.2-5.

¹¹³ El-Hasenî, *el-Mevdû°at*, s.237.

¹¹⁴ El-Kuleynî *el-Kâfî*, c.1, ss.260-261.

¹¹⁵ El-Hasenî, *el-Mevdû°at*, s.245.

¹¹⁶ 19/Meryem:1.

¹¹⁷ El-Hasenî, *el-Mevdû°at*, ss.250, 253.

¹¹⁸ El-Hasenî, *el-Mevdû°at*, ss.181-182, 239-240.

¹¹⁹ Es-Seyyid Hâşim el-Bahrânî, *Me°ālimu'z-Zulfā* (Kum: Mu°essesetu İhyā°i'l-Kutubi'l-İslāmiyye, 1382), c.2, ss.171-173.

¹²⁰ El-Hasenî, *el-Mevdû°at*, ss.185-186. Bu kıtasıya değinilen başka rivayetler için bkz. ss.189, 243, 275.

takip etmesi ve onlara ihtiyaçları olan tatlı suyu sağlaması, yolculuk sırasında karşılaşılan din adamlarının onun peygamberliğini müjdelemesi gibi olağanüstü olaylar yaşanmış olmasına rağmen, bu seyahatte yer alan 170 Mekkeli tüccarın Hz. Muhammed hakkındaki tutumlarını ve görüşlerini değiştirmemiş olması ve bu olayların çok sınırlı sayıda kişi tarafından nakledilmiş olması ona göre mümkün ve makul değildir.¹²¹

El-Hasenî'nin, bazı olağanüstü anlatılarda ise gerçekleşme sebebi bakımından rivayetin makuliyetini sorguladığı görülmektedir. *Meşāriku'l-Envār*'da yer alan Hz. Muhammed'in ana rahmine düşüşünden doğumuna kadarki sürede gerçekleşen olağanüstü olaylara dair rivayetlere yaklaşımı bu bağlamda zikredilebilir. Bu rivayetlere göre Hz. Peygamber'in ana rahmine düşüşünün üçüncü ayında dağlar, denizler, ağaçlar ve insanlar Allah'a secde etmiş, takip eden süreçte de bu tarz olağanüstü hadiseler artarak devam etmiştir. Müellife göre Hz. Peygamber'in doğumuna müteallik bu olayların gerçekleşmesinin, (konu hakkında malumat sahibi olmayan) insanlar için bir açıklaması/anlamı söz konusu olmayacaktır.¹²² Müellifin rivayetler bağlamındaki bu tarz değerlendirmeleri; onun imamlara atfedilen olağanüstü hadiseler ve mucizelere dair rivayetlerle ilgili görüşlerinin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Bu değerlendirmelerden birine göre şayet Allah peygamberler ya da evliyalardan biriyle bir mucize gerçekleştirecekse, bu mucizenin sonuçları itibarıyla onu gerekli kılan bir hedefe hizmet etmesi gerekir. Diğer bir deyişle, kevnî bir mucizenin meydana gelmesi, Allah'ın bunu peygamberin risaletinin tamama ermesi için elzem görmesine bağlıdır.¹²³ Mucizeler bağlamındaki rivayetlerin çoğunun böyle bir amaca hizmet etmediğini düşünen el-Hasenî, bu rivayetleri reddetmektedir.

Müellifin aklî çıkarıma başvurarak reddettiği bir diğer rivayet imamların bilgisinin kapsamı ile alakalıdır. El-Hasenî'nin tenkit ettiği *el-Kāfi* rivayetlerinden birine göre imamların olmuş ve olacak her şeyin bilgisine sahip olması, onların içerisinde her şeyin açıklaması bulunan Kur'an'ın bilgisine sahip olmasından kaynaklanmaktadır. El-Hasenî'ye göre ise Kur'an'ın her şeyin açıklayıcısı (*tibyān*)¹²⁴ olarak nitelenmesi, çeşitli konulardaki gaybî bilgileri bütün ayrıntılarıyla içerdiğine inanmamızı (aklen) zorunlu kılmamaktadır.¹²⁵

¹²¹ El-Hasenî, *el-Mevdū'āt*, s.204.

¹²² El-Hasenî, *el-Mevdū'āt*, ss.223-224.

¹²³ El-Hasenî, *el-Mevdū'āt*, s.227.

¹²⁴ 16/en-Nahl:89.

¹²⁵ El-Hasenî, *el-Mevdū'āt*, ss.246, 213, 240, 269.

Tarihî verilere arz: El-Hasenî, °Abdullâh b. °Abbâs ile Muhammed el-Bâkır arasında geçen imâmet hakkındaki bir diyalogun aktarıldığı ve İbn °Abbâs’ın aşağılandığı rivayeti¹²⁶ tarihî bakımdan tutarsız bulmaktadır. Zira rivayete göre bu diyalog Muhammed el-Bâkır’ın imâmeti sırasında vuku bulmuştur. Ancak tarihî verilere göre İbn °Abbâs hicrî 68’de vefat ettiğinde Muhammed el-Bâkır 10 yaşındadır ve hicrî 95 senesinde imâmeti devralmıştır.¹²⁷

Hz. Muhammed’in nübüvvetinden önceki hayatında meydana geldiği nakledilen olağanüstü olaylara değindiği kısımda da el-Hasenî, tarihî verilere arz kapsamına girebilecek değerlendirmelerde bulunmaktadır. Müellife göre Hz. Muhammed’in risalet öncesi insanların güven ve saygısını kazanması için, ona has bazı niteliklere sahip olması caiz olabilir. Ancak mesele rivayetlerdeki tarzda kevnî mucizelere gelince durum değişmektedir. Zira bahsedilen mucizeler vuku buldukları yerdeki arz ve semayı etkileyecek ve insanların kayıtsız kalamayacağı türden mucizelerdir. Dolayısıyla vuku bulmuş olmaları, Mekke ve civarında bu olayların şöhretinin bilinmesini ve Hz. Muhammed’in peygamberliğinin kolaylıkla kabul edilmiş olmasını gerektirir. Ayrıca ilk dönemden itibaren ona tâbi olup onun yoluna çağırان kimselerin, davetlerinde bu olağanüstü olaylara atıfta bulduklarına dair kaynaklarda hiçbir bilginin olmaması da el-Hasenî’ye göre önemli bir veridir.¹²⁸

El-Hasenî Hz. °Alî’nin bir kerametinin nakledildiği rivayetle alakalı olarak konuya yaklaşımını daha açık bir şekilde ortaya koyar. Hz. °Alî’nin bir ölüyü diriltip ona çeşitli sorular sorduğunun nakledildiği rivayette¹²⁹ gerçekleşen hadise, oldukça büyük ve yankı uyandıran türdendir ve tarihin bundan gafil kalması mümkün değildir. Zira rivayette bahsi geçen olaya yine rivayete göre binlerce kişi şahit olmuştur.¹³⁰

¹²⁶ El-Kuleynî *el-Kâfî*, c.1, s.247.

¹²⁷ El-Hasenî, *el-Mevdû‘ât*, ss.241-242. Rivayetin senedinde bulunan Sehl b. Ziyâd’ın *ğulât*tan yalancı biri olduğu bilgisini aktarıktan sonra *el-Kâfî*’de bu senetle dokuz rivayetin bulunduğunu ve zayıf senetlerinin yanında hepsinin muhteva açısından da sıkıntılı olduğunu belirtir. Bunlardan işaret ettiği diğer rivayet için bkz. el-Kuleynî, *el-Kâfî*, c.1, s.242.

¹²⁸ El-Hasenî, *el-Mevdû‘ât*, ss.227-228. Bu örnekte eleştirilen hususların, akla arz kıtası bağlamında ele alınan Rahip Bahîrâ kıssasındaki ile benzeştiği görülmektedir. Bu benzerliğe rağmen rivayetlerin farklı başlıklar altında alınmasının sebebi, müellifin rivayetleri tenkit ederkenki vurgularının değişiklik arz etmesidir.

¹²⁹ Muhammed Taķî et-Tusterî, *Kađā’u Emîri’l-Mu’minîn* (Necef, 2009), ss.284-286. El-Hasenî; et-Tusterî’nin bu kitabının, imamlara nispet etmenin doğru olmayacağı birçok *mursel* rivayetten oluştuğunu belirtir. Ayrıca aynı zamanda bir *mevdû‘ât* kitabı olan *el-Aĥbâru’d-Daĥîle*’nin müellifi olan et-Tusterî’nin böyle bir kitabın da yazarı olmasını garip karşıladığını ifade etmektedir. Bkz. el-Hasenî, *el-Mevdû‘ât*, s.282.

¹³⁰ El-Hasenî, *el-Mevdû‘ât*, s.280.

Diğer rivayetlere arz: El-Ḥasenī'nin, imamların ilminin kapsamına dair Kur'an naşşlarına muhalif olduğunu ifade ettiği bir rivayet hakkındaki bu görüşünü delillendirmek için, Hz. Peygamber'den nakledilen, bilgisinin sınırlı olduğuna dair rivayetlere başvurduğu görülmektedir.¹³¹ Onun bu uygulamasında iki husus dikkati çekmektedir. Öncelikle müellifin sıkıntılı gördüğü rivayeti sadece ve doğrudan bir başka rivayete arz etmek yerine, bu rivayetler yardımıyla Kur'an'a muhalefet hükmünü desteklemek istediği anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in bilgisinin sınırlı olduğuna dair rivayetleri neden daha sağlam bulduğu konusunda ise bir gerekçe sunmamaktadır. İkinci husus da müellifin, Şīcī kaynaklarında yer alan bir rivayeti tenkit sadedinde Sunnī kaynaklı bir rivayeti kullanmakta sakınca görmemesidir.

El-Ḥasenī'nin bir rivayeti, aynı konudaki diğer çok sayıdaki rivayete aykırı olmasından ötürü de tenkide tâbi tuttuğu görülmektedir. “*Kāf-Hā-Yā-°Ayn-Şād°*” ayetindeki harflerin Kerbela, *helāk-i °itra*¹³², Yezīd b. Mu°āviye, Hz. °Huseyn'in susuzluğu (*°atş*) ve onun sabrına tekabül ettiğine dair rivayet el-Ḥasenī'ye göre bu ayetin tefsirine dair çok sayıda rivayete ters düşmektedir.¹³³

Muhtevastaki sıkıntı ya da gariplikler sebebiyle *mevdū°* kabul ettiği rivayetler: El-Ḥasenī'nin özellikle *gulāt* kaynaklı olan birçok rivayeti, metinde nakledilen garip/sıkıntılı söz veya olaylardan dolayı uydurma olarak nitelediği görülmektedir. Metinde *garābet* ya da *iđtirāb* olarak nitelediği bu hususlar muhtemelen onun Kur'an'a ya da akla uygun bulmadığı hususlardır. Ancak bizim bu rivayetleri Kur'an'a ya da akla arz kıstasları bağlamında ele almamıza olanak sağlayan bir vurgu söz konusu olmadığından, onları bu başlık altında ele almayı uygun gördük.

Hz. Huseyn'in *ric°at*inin keyfiyetini ve ve *ric°at* sonrasındaki olayları haber veren rivayeti¹³⁴ bu bağlamda ele alan müellif, rivayetdeki *iđtirābın* oldukça aşikar olduğunu ifade eder. Ardından rivayetin Sehl b. Ziyād gibi *gālī* fikirli, yalancılık ve hadis uydurma ile meşhur bir kimse tarafından naklediliyor oluşunun da bu rivayete kusur olarak yeteceğinin altını çiziyor.¹³⁵

¹³¹ El-Ḥasenī, *el-Mevdū°āt*, s.245.

¹³² Rivayetin bağlamından yola çıkılarak bu kavramın başta Hz. Ḥuseyn olmak üzere Ehl-i Beyt ve bu soydan gelen imamların şehit edilmesi anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

¹³³ El-Ḥasenī, *el-Mevdū°āt*, ss.247-248.

¹³⁴ °İzzuddīn el-Ḥasen b. Suleymān el-Ḥillī, *Muhtaşaru'l-Beşā°ir*, tah. Muştāk el-Muzaffer (Kum: Mu°essesetu'n-Neşri'l-İslāmī, 1421), ss.139-141.

¹³⁵ El-Ḥasenī, *el-Mevdū°āt*, s.285.

Sonuç

ŞİTİ'e içerisinde uydurma rivayetler meselesinin etraflı bir şekilde ele alındığı ilk eser olarak karşımıza çıkan el-Hasenî'nin *el-Mevdû'ât*'ı, konu hakkındaki ŞİTİ bakış açısını anlamaya olanak sağlamaktadır. Bu eser özellikle ŞİTİ rivayet kaynaklarına yönelik olarak yaklaşık son bir asırlık süreçte ortaya çıkan eleştirel yaklaşım hakkında fikir edinmeyi de mümkün kılmaktadır. Bu eleştirel yaklaşımın en önemli ayağını, rivayetlerin değerlendirilmesinde metin tenkidi kıstaslarına işlerlik kazandırma çabaları oluşturmaktadır. El-Hasenî'nin eserinde bu çabanın yansımaları gözlemlenmektedir.

El-Hasenî'nin *el-Mevdû'ât*'ta *fedâ'il* ve *meşâlib* rivayetleri özelinde ortaya koyduğu tenkit yaklaşımında en fazla dikkat çeken husus, onun metin tenkidini uydurma rivayetlerin tespitinde temel yöntem olarak kabul etmiş olmasıdır. El-Hasenî'ye göre siyasî faktörler, *gülât* etkisi vb. sebeplerle ortaya çıkan uydurma rivayetler ancak metin tenkidi kriterlerinin kullanımı ile tespit edilerek kaynaklardan ayıklanabilir. Bu doğrultuda onun, genel Uşûlî anlayışın isnadı önceleyen tenkit yönteminden farklı bir yaklaşım benimsediği görülmektedir.

Metin tenkidine bu denli merkezî bir rol veren ve *el-Mevdû'ât*'ta bu kriterler doğrultusundaki birçok değerlendirmesine rastlanan el-Hasenî'nin diğer yandan metin tenkidi kıstaslarına belli bir tasnif çerçevesinde yer vermediği görülmektedir. Bunun yanı sıra müellif, zikrettiği kıstasların sınırlılıkları hakkında bir çerçeve de çizmemektedir. Bu konuda bir belirlemenin yapılmamış olması metin yönünden tenkit edilen bir rivayetin hangi kriter bağlamında incelenmesi gerektiği konusunda kafa karışıklığına yol açabilmektedir. Bütün bunlar bir kenara bırakıldığında ise, bu eserden yola çıkılarak el-Hasenî'nin metin tenkidi yöntemi hakkında bilgi edinmenin mümkün olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Aycan, İrfan. "Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri (41-132/661-750)," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39:1 (1999), ss.147-174.
- el-Bağrânî, Seyyid Hâşim. *Me'âlimu'z-Zulfâ fî Me'arifi'n-Neş'eti'l-Ülâ ve'l-Uhrâ*. Kum: Mu'essesetu İhyâ'i'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1382.
- el-Behbūdî, Muhammed Bâkır. *Şahîhu'l-Kâfi*. Beyrut: ed-Dâru'l-İslâmiyye, 1981.
- el-Berkî, Ebû Ca'fer Aḥmed b. Muhammed. *el-Mehâsin*. Kum: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1370.
- el-Burka'î, Ebû'l-Faḍl b. er-Riḍâ el-Ḳummî. *'Arḍu Aḥbâri'l-Uşûl 'ale'l-Ḳur'ân ve'l-Uḳûl*. Tah. Sa'd Rustem. Medine: Dâru'l-° Akîde, 2014.

- el-Bursî, Receb b. Muḥammed. *Meşāriḳu Envāri'l-Yaḳīn fī Esrāri Emīri'l-Mu'minīn*. Tah. Seyyid °Alī °Aşūr. Beyrut: Menşürātu Mu'esseseti'l-A'lemī li'l-Maṭbū'at, 1999.
- el-Celālī, Muḥammed Ḥuseyn el-Ḥuseynī. *Dirāse Havle'l-Uşūli'l-Erba'imi'e*. Tahran: Merkezu İntişārāti'l-A'lemī, 1394.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usūlü ('İlmu Usūlü't-Tefsir)*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Emīn, Aḥmed. *Fecru'l-İslām*. Beyrut: Dāru'l-Kitābi'l-°Arabī, 1969.
- Emir Muezzi, Muhammed Ali. “İmāmî Şiilik'te Hadisin Sıhhat Kıstasları ve Fakihın Otoritesine Dair Değerlendirmeler,” terc. M. Ali Sönmez, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12:2 (2003), ss.313-348.
- Evkuran, Mehmet. *Sünnî Paradigmayı Anlamak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- el-Faḍlī, °Abduhādī. *Uşūlu'l-Hadīs*. Beyrut: Mu'essesetu Ummi'l-°Kurā li't-Taḥḳīk ve'n-Neşr, 1421.
- el-Ġaravī, es-Seyyid Muḥammed. *Ma'°a °Ulemā'i'n-Necefi'l-Eşraf*. Beyrut: Dāru's-Şekaleyn, 1998.
- Ḥakemīzāde, °Alī Ekber. *Esrār-e Hezār Sāle*. byy. 1437.
- el-Ḥasenī, Hāşim Ma'°rūf. *Dirāsāt fī'l-Ḥadīs ve'l-Muḥaddişin*. Beyrut: Dāru't-Te'°aruf li'l-Maṭbū'at, 1978.
- *el-Mevḏū'at fī'l-Aşār ve'l-Aḥbār: °Arḏ ve Dirāse*. Beyrut: Dāru't-Te'°aruf li'l-Maṭbū'at, 1407/1987.
- Hıdır, Özcan. “Yahudi Kültürünün Hadislere Etkisi İddiaları Üzerine,” *Hadis Tetkikleri Dergisi* 3:1 (2005), ss.7-37.
- el-Ḥillī, °İzzuddīn el-Ḥasen b. Suleymān. *Muḥtaşaru'l-Beşā'ir*. Tah. Muştāk el-Muzaffer. Kum: Mu'essesetu'n-Neşri'l-İslāmī, 1421.
- Ḥubbullāh, Ḥayder. *Nazarıyyetu's-Sunne fī'l-Fikri'l-İmāmıyyi's-Şi'°i: et-Tekevvun ve's-Şayrūra*. Beyrut: Mu'essesetu'l-İntişāri'l-°Arabī, 2006.
- “Naḳdu'l-Metn fī't-Tecribeti'l-İmāmıyye: el-Uşūl ve't-Tecārib, el-Mevāni° ve'l-Mu°avviḳāt,” http://hobbollah.com/include/content/files/maqalat/116_p_1367648670.pdf (11.6.2017)
- İbn °Arrāk, Ebū'l-Ḥasen °Alī b. Muḥammed el-Kinānī. *Tenzīhu's-Şerī'ati'l-Merfū'°a °ani'l-Aḥbāri's-Şenī'ati'l-Mevḏū'a*. Tah. °Abdulvehhāb °Abdullaḳīf ve °Abdullāh Muḥammed eş-Şiddīk. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-°İlmiyye, 1981.
- İbnu'l-Cevzī, Ebū'l-Ferac °Abdurrahmān b. °Alī. *Kitābu'l-°Ḳuşşāş ve'l-Muzekkirīn*. Tah. Muḥammed b. Luṭfī eş-Şabbāğ. Beyrut: el-Mektebu'l-İslāmī, 1983.
- *Kitābu'l-Mevḏū'at*. Tah. °Abdurrahmān Muḥammed °Uşmān. Medine: el-Mektebetu's-Selefiyye, 1966.
- İbn Ebī'l-Ḥadīd, °İzzuddīn °Abduḥamīd b. Hibetullāh. *Şerḫu Nehci'l-Belāğa*. Tah. Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm. Kum: Menşürātu Mektebeti Äyetillāh el-°Uzmā el-Mar°aşī en-Necefi, 1967.
- İbn Sa'd, Ebū °Abdillāh Muḥammed b. Sa'd b. Menī° ez-Zuhrī. *Kitābu't-Ṭabākāti'l-Kebīr*. Tah. °Alī Muḥammed °Umer. Kahire: Mektebetu'l-Ḥāncī, 2001.
- İbn Şebbe, Ebū Zeyd °Umar b. Şebbe en-Nemīrī. *Tārīḫu'l-Medīneti'l-Munevvera*. Tah. Fehīm Muḥammed Şeltūt. Cidde: Dāru'l-İşfehānī li't-Ṭibā°a, 1979.

- İbnu'l-Ğadâ'irî, Ebû'l-Huseyn Aḥmed b. el-Huseyn el-Vâsiṭî el-Bağdâdî. *er-Ricâl*. Tah. Muḥammed Riḍâ el-Celâlî. Kum: Dâru'l-Ḥadîs, 1422.
- Kelânterî, °Alî Ekber. "Tesâmuḥ der Edille-yi Sunen," *Pejûheş-e °Ulüm-e İslâmî* 17 (2010), ss.1-22.
- el-Kevserî, Muhammed Zahid. "Ka'bu'l-Ahbâr ve İsrâiliyât," terc. Osman Güner, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4:1 (2004), ss.221-225.
- el-Kuleynî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Ya'kûb. *el-Kâfî*. Tah. °Alî Ekber el-Ğaffârî. Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1363.
- Kuzudişli, Bekir. *Şîa'da Hadis Rivâyeti ve İsnad*. İstanbul: BSR Yayın Grubu, 2011.
- "Şîa'da Metin Tenkidi Kriteri Olarak Hadislerin Kur'ân'a Arzı: Tûsî'nin *İstibsâr*'ı Örneği," M. Macit Karagözoğlu ve M. Enes Topgül (ed.), *Şîa'nın Hadis Anlayışı Üzerine İncelemeler* (İstanbul: Klasik, 2015) içinde, ss.91-132.
- el-Meclisî, Muḥammed Bâkır b. Muḥammed Taķî. *Bihâru'l-Envâri'l-Câmi'a li-Dureri Aḥbârî'l-E'immeti'l-Aḥâr*. Beyrut: Mu'essesetu'l-Vefâ°, 1983.
- el-Muhâcir, Ca'fer. *Cebelu °Âmil beyne's-Şehîdeyn*. Dimeşk: el-Ma'hedu'l-Fransî li's-Şarķi'l-Evsat (Institut Français du Proche-Orient), 2005.
- *el-Hicratu'l-°Âmiliyye ilâ İrân fî'l-°Aşri's-Şafevî*. Beyrut: Dâru'r-Ravḍa li't-Ṭibâ°a ve'n-Neşr, 1989.
- Muslim b. el-Ḥaccâc, Ebû'l-Huseyn el-Ḳuşeyrî en-Nisâbüri. *eş-Şahîḥ*. Tah. Muḥammed Fu'âd °Abdulbâķî. Kahire: Dâru'l-Ḥadîs, 1991.
- en-Necâşî, Ebû'l-°Abbâs Aḥmed b. °Alî el-Esedî. *Ricâlu'n-Necâşî*. Tah. es-Seyyid Mûsâ eş-Şebîrî ez-Zencânî. Kum: Mu'essesetu'n-Neşri'l-İslâmî, 1429.
- Özaşşar, Mehmet Emin ve Mahmut Demir. "Vehb b. Münebbih," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.42, ss.608-610.
- Özkan, Halit. "Temîm ed-Dârî," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.40, ss.419-421.
- es-Seraḥsî, Ebû Bekr Muḥammed b. Aḥmed. *el-Mebşûṭ*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1989.
- es-Sibâ°î, Muştafâ. *es-Sunne ve Mekânetuhâ fî't-Teşri°i'l-İslâmî*. Dimeşk: el-Mektebu'l-İslâmî, 1960.
- Şahin, Hanifi. *Şûilerin Gözüyle Sünniler: İlk Dönem Şii Kaynaklarda Sünnî Algısı*. İstanbul: Mana Yayıncılık, 2016.
- Şâzân b. Cebra°îl. *el-Fedâ°il*. Necef: el-Maṭba'atu'l-Ḥayderiyye, 1962.
- eş-Şehîdu's-Şânî, Zeynuddîn b. °Alî b. Aḥmed el-°Âmilî. *er-Ri°āye fî °İlmi'd-Dirāye*. Kum: Mektebetu Âyetillāh el-°Uzmâ el-Mar°aşî, 1433.
- eş-Şerîf el-Murtaḍâ, Ebû'l-Ḳâsim °Alî b. el-Huseyn. *Rasā°ilu'l-Murtaḍâ*. Tah. es-Seyyid Aḥmed el-Huseynî ve es-Seyyid Meḥdî er-Racâ°î. Kum: Dâru'l-Ḳur°āni'l-Kerîm, 1405.
- eş-Şeyḥ el-Mufîd, Ebû °Abdillāh Muḥammed b. Muḥammed el-°Ukberî. *Taşḥiḥu İ°tikādâti'l-İmāmiyye*. Tah. Ḥuseyn Dergāhî. Kum: el-Mu°temeru'l-°Alemlî li-Elfiyyeti's-Şeyḥ el-Mufîd, 1413.
- eṭ-Ṭaberānî, Ebû'l-Ḳâsim Suleymān b. Aḥmed. *el-Mu°cemu'l-Kebîr*. Tah. Ḥamdî b. °Abdilmecîd es-Selefi. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1983.
- eṭ-Ṭaberî, Muḥammed b. Cerîr. *Tārîḥu't-Ṭaberî*. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387.
- Tucker, William F. *Mahdis and Millenarians: Shi'ite Extremists In Early Muslim Iraq*. New York: Cambridge University Press, 2008.

- eṭ-Ṭūsī, Ebū Ca°fer Muḥammed b. el-Ḥasen. *İḥtiyāru Ma°rifeti'r-Ricāl el-ma°rūf bi-Ricāli'l-Keşşī*. Tah. Ḥasen Muştafavī. Beyrut: Merkezü Neşri Āşāri'l-°Allāme Muştafavī, 2009.
- et-Tusterī, Muḥammed Takī. *el-Aḥbāru'd-Daḥīle*. Tah. °Alī Ekber el-Ġaffārī. Tahran: Mektebetü's-Şadūq, 1405.
- . *Ḳaḍā'u Emīri'l-Mu°minīn °Alī b. Ebī Ṭālib*. Necef, 2009.
- Ustādī, Rıza. “Soḥenī der bāre-yi el-Aḥbāru'd-Daḥīle-yi °Allāme-yi Muḥakḳık Şūşterī,” *Āyine-yi Pejūheş* 6:33 (1374), ss.9-19.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadis Problemleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.